

BESZÉLGETÉSEK KRLEŽÁVAL

Részletek

ENES ČENGIĆ

1972. III. 12.

Pont dél van. Szól a telefon. Krleža:

— Jöjjön be, kérem, az Intézetbe. Várom!

Rendkívül jó kedvében találom. Néz rám, ahogy ülök vele szemben, és így szól:

— Maga, barátom, egy igazi Falstaff. Tud örülni az életnek, talpraesett és ügyes. Nem olvasta?

— De igen, Shakespeare *IV. Henrikjében*.

— Falstaff miatt csaptak ki kis híján a pesti Ludoviceumból 1912-ben.

Azt a feladatot kaptuk ugyanis, hogy írjunk valamit a katonai hivatás magasztosságáról. Akkor nekem eszembe jutott Falstaff, és azt írtam, hogy az elesett katonák koporsójára díszítésül mindenféle koronákat és más ilyen szimbólumokat festenek, és ecseteltem azt az elégedettséget, amely e megtiszteltetés folytán tölti el őket.

Vádat emeltek ellenem, és az iskola becsületbírósága elé állítottak, amelyet huszonöt tanár alkotott, egytől egyik mind katonatiszt.

Szörnyen nekem támadtak, hogy gúnyt űzök a katonai hivatásból. Csupán ketten álltak mellém közülük, akik aztán később magas méltóságig és tábornoki rangig vitték, az egyik Kun Bélánál, a másik Horthynál.

Azzal védekeztem, hogy ez afféle irodalmias eszme-futtatás, és valahogy sikerült megúsznom egy megróvóval. Nos hát, Falstaff mindig így fog eszembe jutni.

1973. II. 20.

Matkoviček Opatijába utaznak. Bela meséli nekem, hogy ő is szeretett volna elmenni.

— Évek óta ott telelek, és Krleža mindig is biztatott, hogy szökjek el ebből a vastag, zágrábi ködből, de az idén, úgy látom, nincs kedvére, hogy elmenjek.

„Maradj, maradj itt” — mondja.

Félek, hogy nincs jól, hogy nem érzi magát biztonságban, ezért szeretné, hogy itthon maradjak.

— Engem meg pár napja megkért, hogy nézzek utána, van-e hely a dubrovnikai Excelsiorban.

— Nem lesz abból semmi. Ő szívesen utazik repülőn, és meg semmi áron. Így aztán nem tudunk megegyezni, és valószínűleg Dubrovnikba sem fogunk elutazni.

Ekkor lépett be Krleža.

— Komolyan mondom, maga, mint egy osztrák altiszt, mindig percre pontos!

Kérdezem, olvasta-e a *Borbában* azt a cikket, amely említi az ő 1939-es összeütközését is a Párttal.

— Csak átfutottam, de mit is mondhatnék magának. Jobb, ha hallgatók.

Amikor 1939-ben megírtam az *Antibarbarust*, válaszként a vitákra és a kulisszák mögötti ügyekre, és megállapítottam, hogy Vaso Bogdanov, akit letartóztattak, majd ítélet nélkül szabadon engedtek, nem kém, a börtönben nem köpött be senkit, mert Veselin Masleša és az események szemtanúi elmesélték nekem, hogy a kihallgatásról Bogdanovot több ízben vérbe fagyva vitték vissza a cellába, akkor Tito elhívott Šestinébe, és megkért, hogy ne nyomtassam ki ezt a szöveget. De én Tito kedvéért nem hallgathattam el a harmincas évek végének azokat a félelmetes oroszországi kivégzéseit sem, és még kevésbé érhettem egyet azzal, hogy a haláluk után kizárjunk a Pártból több tucatnyi kivégzett jugoszláv kommunista vezetőt.

Tito ragaszkodott ahhoz, hogy a szöveget ne közöljem. Én mégis megírtam. Ekkor történt mindaz, ami már ismeretes. Különben meg lesz még rá időnk, hogy erről részletesebben elbeszélgessünk.

Beszéltem már önnek arról, hogy rögtön a felszabadulás után kineveztek a Republika folyóirat egyik szerkesztőjévé. Az első számba *Az irodalom ma* címmel írtam egy bevezető cikket, és elvittem Ivo Sarajčinak, hogy elolvassa, ő pedig elküldte Belgrádba. Onnan az a válasz érkezett, hogy a cikk nem jelenhet meg. „Pártfeladatból vagyok a Republika szerkesztője, felelek azért, amit teszek” — mondtam, és közöltem a cikket.

Belgrádból az az üzenet érkezett, hogy folytatják velem a vitát, és

pár nap múlva a *Borba* fog válaszolni cikkemre. Összeszedelődzködtem, és elmentem Belgrádba Titóhoz. Ő akkor határozottan kijelentette, hogy több vita énvelem nem lesz. Kezet nyújtottunk egymásnak. Ennyiben is maradt az egész. Még százszor találkoztunk, de a múlttól nemigen beszélünk.

A kiadók akkor nehezen szánták rá magukat a könyveim kinyomtatására, Đilas pedig személyesen kijelentette nekem:

„Öregem, a te könyveidet nem adjuk ki, a te irodalmaid a polgári társadalomnak szól, amelyben a Párt a hataloméért küzdött. Akkor ennek volt értelme, de ma már nem ér semmit.”

Csak 1951-ben ismerte el nekem Đilas, hogy nem volt igaza.

Miután meg kellett válnia a hatalomtól, Zogović elmondta nekem, hogy minden támadása valójában Đilas és mások utasítására íródott, és neki mindig megvolt a saját különvéleménye.

A háború után számtalan alkalommal beszélgettem Titóval, de sohasem panaszkodtam neki, és magamról sem beszéltem. Igaz viszont, hogy ő mindig végtelen tapintatot, szeretetet, barátságot és figyelmeséget mutatott irántam.

Đilasnak a háború előtti időkben ezernyi fiatal fiú és lány állt rendelkezésére a belgrádi egyetemen; az egyetemisták nagy ütőerőt képviseltek minden akcióban, és ez a Pártnak vagy akár, ha úgy tetszik, Titónak egy mindenre kész, fontos rohamosztaga volt Belgrádban.

A háború után még — Tito jóindulata ellenére — sokáig szerepeltem a rendőrség indexén. Adataim vannak róla, hogy egyetlen jelentősebb usztasa aktivistát sem hallgattak ki anélkül, hogy ne faggatták volna a velem való esetleges kapcsolatáról. Később követeltem, hogy láthassam ezeket az anyagokat. Sehol, egyetlen dossziében sem lehetett találni egy szót sem rólam. Mindent eltüntettek valahoya, vagy megsemmisítették.

Ha már a háború utáni találkozások kerültek szóba, elmondok magának még valamit.

Kombol professzort korábbról ismertem. Középiskolában tanított, de az egyetemi klánok útját állták, hogy az egyetemre kerüljön tanárnak. Amikor kitört a háború, meg volt győződve, hogy egykettőre vége lesz, hogy az angolok és a németek előbb-utóbb békét kötnek. Usztasa sohasem volt.

A háború előtt írt egy irodalomtankönyvet. A megszállás alatt jelentette meg, miután kinevezték az egyetemre tanárrá. A háború után, amikor megszületett az az utasítás, hogy meg kell emlékezni Cirill és Metód napjáról, a nyomda tanácstalanul állt a feladat előtt, hogy mit is közölhetne. Így jelent meg Kombol könyvéből egy részlet. Ez aztán nagy port kavart föl: hogy nyomtathatók újra olyan szövegek, amelyek Pavelić idejében jelentek meg? Az volt az általános nézet, hogy Kombol számított az NDH eljövételére, hogy akkor majd kinyomtat-

hatja tankönyvét, ám fölvetődött a kérdés, hogyan kerülhette el a pavelići hatóságok figyelmét a Cirillről szóló szöveg. Ettől függetlenül Kombolt mint állítólagos usztrasát letartóztatás fenyegette. Elmentem Nazorhoz, a Horvát Szábor Elnökségének akkori elnökéhez.

Nazorral még 1935-ben összekülönböztem, mert Jeftićre szavazott. Azóta egyetlen szót sem váltottam vele egészen a háború befejezéséig.

Hízelt neki, hogy kérni mentem hozzá. Mégiscsak eljött hát Mohamed a hegyhez — gondolta magában. Horogra akadt a harcsa, kérem alássan . . .

Mihovil Kombol nem szerette Nazort, ezt tudtam, de Nazor sem őt. Ki nem állhatták egymást az irodalomban. Kombol még egy antológiát is csinált Nazor nélkül.

Belekezdtem a mondókámba. Nazor a szakállát vakargatja, majd egyszer csak kitor:

„És éppen én álljak ki Kombol mellett? Szó se lehet róla! Kombol érdekében nem fogok közbelépni.”

„Miért, Nazor?”

„Hát való igaz, hogy közölt a megszállás alatt, nem?”

„Közöltek mások is!”

„Énrám gondol, Krleža?”

„Igen, magára, Nazor!”

„Közöltem, az igaz, de közöltem a másik oldalon is.”

„Igen, itt is kötve adták ki a munkáit, meg amott is.”

Nazor azonban makacs maradt, de én még makacsabb.

Később ezt beszélte:

„Krleža az maradt, ami volt, fikarcnyit sem változott.”

Kombol ügyében később elmentem Vladimir Bakarićhoz, és minden elrendeződött. Kombol megmenekült a börtönből, és tudja hogy van, ha vihar után a győztes igazságot oszt.

1973. V. 27.

Vasárnap délelőttönként Krleža szeret elkávézgatni a zágrábi repülőtér éttermében, figyelve a föl- és leszálló gépeket. Mint maga mondja, benne még mindig él a gyermek.

— Végre sikerül befejeznem a Krsto Hegedušić-monográfia előszavát. Sokat írtam róla, és nehéz most valami újat mondani, hogy ne legyen önisméltés.

Krsto festészetének legfontosabb interpretációja mindenképpen a Dráva menti motívumok *Előszava*, amelyet egyesek irodalmunk legjobb esszéjének tartanak.

— Tehát befejezte az új előszót? — kérdezem.

— Nem, még nem. Négy lapnyit írtam eddig, de úgy gondolom, hogy hat lesz belőle, mert van még néhány ötletem.

— Tulajdonképpen hányszor fordul meg a kézirat az ön kezében?

— A szépirodalmi kézirat mindaddig nem kész, amíg háromszor nem kerül „a tollam alá”, de ez még nem minden. A kézirat akkor van befejezve, ha a szerző már halott, vagy ha véglegesen leveszi a kezét róla. Ismerek olyan szerzőket, akik tízszer átírták és megtoldották a kézírataikat. Ha levelet írok is, legelőbb általában vázlatot készítek, majd csak azután öntöm végleges formába...

Az írók kapcsán ma reggel eszembe jutott Radovan Zogovićnak egy roppant szellemes élece.

Kértem tőle, mit gondol Dobrica Ćosić felől. Pillanatnyi gondolkodás nélkül rávágta:

„Nem szeretem Janko Veselinovićot Oskar Davičo stílusában olvasni...”

Ami pedig engem illet, csak hallgatom és olvasom, amit összehordanak a jubileumom körül, de pontosan tudom, mi fog történni holnap, ha meghalok.

— Mi?

— Először elkezdik fölülvizsgálni az irodalomban betöltött helyemet. Majd azt mondják: ez egy önjelölt mindentudó volt, olyan alak, aki megjelenésével és műveivel megrekesztette irodalmunkat. A politika és a politikai elkötelezettség segítette hozzá, hogy előkelő helyre tegyen szert, és főnntartsa magát: improvizátor, szélhámos, demagóg... Majd elmúlik néhány év, míg nem kerül elő valaki, aki így szól: no, nem éppen úgy van az, az ördögbe is, akad azért itt ez-az...

Akkor szinte teljes feledés következik, majd ismét lesz valaki, aki kotorász egy keveset, talál valamit, és így szól: Várjunk, emberek, volt nekünk egy költőnk...

— Rossz jós lenne magából.

— Nem tudom, ilyen érzésem van. Majd elválik. Ha maga nem éri meg ezt, majd megéri a lánya, Silvana vagy az ő gyerekei.

Az úgynevezett adminisztratív, azaz közigazgatási hierarchiáról beszélgetünk. Kérdezem, hogy a háború után fölkináltak-e neki valaha is valamilyen tárcát, mondjuk, valamilyen vezető posztot a kultúrában.

— Nem. Tudták, hogy nem vállalnám. Bevásztottak a Központi Bizottságba meg a Száborba, de ilyen posztot nem kínáltak föl. Számba vették a ljubljanei pártkongresszus programbizottságának tagjaként is 1958 áprilisában. Tudniillik Kardelj azt mondta:

„Kapjon helyet a bizottságban Krleža is.”

„De, Kardelj elvtárs, Krleža nem kongresszusi küldött.”

„Hogyhogy nem?”

„Nem.”

„És van-e még betöltetlen hely?”

„Van, Pancsován.”

„Akkor válasszák meg Pancsován!”

Így választottak meg Pancsova küldöttként. Ülök fönt, a huszadik sorban, a galérián. Tito sorra olvassa az elnökség tagjait. Egyszer csak mindenki forogni kezd felém. Mondják: „Menjen, magát hívják!”

Hát, hogy menjek, hogy verekedhetném innen át magam a színpadig? Maradtam ülve a helyemen.

A szünetben kérdi tőlem Tito:

„Mi van veled, miért nem jöttél ki?”

„De hát, hogy jöhettem volna fönről, a galériáról? Elsőre elerttettem, aztán meg kellemetlen lett volna áttörnöm akkora tömegen.”

Nem mondtam meg magának, hogy gondolkodtam egy horvátoknak szóló regényen. Regény a Zrínyiekről. Megírhatnám úgy, hogy egekig magasztalnák. Lennének benne tények meg egy kis „körítés”, és csak ennyi kellene, hogy ez a regény tűzbe hozza és elgyönyörködtesse a testvéreket. Van a fejemben egy regény a szerbek számára is, Pavle Karadorđevićről, aki — mint már mondtam — a maga módján igen pozitív személyiség volt. Ez nagyon érdekes regény lenne, de azoknak, akik Sándorba voltak szerelmesek, nem tetszene. Sándor királyról gyakran beszélgettem Dragiša Vasićyal, akinek Sándor közvetlen környezetében volt néhány tábornok barátja. Emlékszem egy esetre, ahogy nekem mesélték, abból az időből, amikor az új királyi palotát építették Dedinjén.

Sándor ugyanis legénykorában egy földszintes házban lakott a Terazijén, ott, ahol az utóbbi háború után sokáig az állami protokolliroda székelt. Amikor feleségül vette Mária román hercegnőt, ott építtetett magának palotát, ahol ma a Szerb Képviselőház van. Hamarosan azonban panaszkodni kezdett, hogy a szomszéd épületek ablakából bebámulnak a hálószobájába. A várostól távolabb szeretett volna palotát magának, így gondolták ki Dedinjét. Különböző országokból hívtak építészeket, és velük működtek együtt az egész dedinjei palotaegyüttes és a kísérőépületek kialakításában, ám az építkezés lassan folyt, Sándor viszont sietett volna már egyszer átköltözni, és igyekezett meggyorsítani a munkálatokat. Egy hosszabb fönnakadás után kiment az építőhelyre, fölmászott az állványzatra, és látta, hogy nem sokat haladtak előre. Magához kérte a főmérnököt, és magából kikelve összeszidta, és lehordta a sárga földig, mondván, hogy szedheti a sátorfáját. Mikor aztán lejött az állványzatról, és kíséretével az automobiljához érkezett, megállt, visszafordult az építőhely felé, és így szólt:

„A hétszázát, igazságtalanul hordtam le azt az embert! Nem ő az egyetlen és a legfőbb bűnös!”

Visszatértek az építőhelyre, de a mérnöknek hűlt helyét találták. Osszepakolt, és elment.

Ha már Sándor királyról beszélünk, érdekes az a részlet is, amikor Marko Kostrenčić professzor meghívta kormányába miniszternek. Ezt nekem maga Kostrenčić mesélte el egy alkalommal. Kostrenčić a zágrábi Jogiudományi Karon volt tanár, és 1931-ben, egy júniusi napon elment egy sörre egy Savski most melletti vendéglőbe, és a társaság körében elég sokáig ott ragadt. Amikor hazaért, a felesége rémülten közölte vele, hogy már többször kereste a zágrábi rendőrfőnök, aki egyébként ismerőse vagy talán még valami rokona is volt.

Telefonon jelentkezett nála.

„Készülj el azonnal, sürgősen Belgrádba rendelték.”

„Miért?” — kérdi Kostrenčić.

„Nem tudom. Este tízre már az állomáson kell lenned, érted jövök.”

Jött is, a vasútállomáson a díszbejáraton át egyenesen a gyorsvonat szalonjába vezette, amely előtt két tiszt állt.

„Mit jelentsen ez a megtiszteltetés?” — kérdezte még egyszer.

„Nem tudom, Belgrádban meg fogod tudni, ott már várnak rád.”

Egyedül foglalt helyet a szalonkocsiban, itta a kávéját, és azon gondolkodott, miről is lehet szó. Az állomáson két udvari hivatalnok várt rá gépkocsival.

„Sietnünk kell, professzor úr. Őfelsége a palotában várja önt.”

Reggel nyolc óra volt. A szalonba vezették, ahol Sándor király fogadta.

„Bocsásson meg, professzor, a sietségért, de halaszthatatlanul szükségem van az ön segítségére. Átalakítom a kormányt, és arra kérem önt, hogy vállalja a népjóléti minisztériumi tárcát.”

„De, felség, egyáltalán nincs ilyen ambícióm. Én tanár vagyok, és az is akarok maradni.”

„Nem számít, továbbra is megmaradhat professzornak, de kérem, hogy ne utasítsa vissza ezt az ajánlatomat.”

„Ha ez az ön kifejezett kívánsága és kérése, akkor kérem, állok rendelkezésére.”

„Rendben van, köszönöm, számítunk magára!”

Elváltak, és Kostrenčić elment meglátogatni egy belgrádi barátját. Nála ebédelt, megpihent, és este hazautazott Zágrádba. Amint hazaért, felesége az ajtóban ráivallt:

„Hol az ördögben vagy?! Egész álló nap keres a rendőrség. Nagy protokolláris botrányt okoztál. A kormány ma tett ünnepélyes esküt a király előtt, te meg nem voltál ott. Vegyél magadra fekete öltönyt, és irány Belgrád!”

Így aztán Kostrenčić tüstént rendbe szedte magát, és visszautazott Belgrádba esküvételre. 1931 júniusától 1932 májusáig maradt miniszter, de ugyanakkor megtartotta zágrábi katedráját is.

1973. VI. 25.

— Nem szeretem a feladatokat, és mégis mindig valamilyen feladatot kapok, s ha nem végzem el őket azonnal, akkor a végtelenségig húzom-halasztom őket.

— És milyen feladattal bízták meg? — kíváncsiskodom.

— Tito Nobel-díjra való fölterjesztését írtam, de tudom, hogy biztosan nem válik be.

— Írt még valaki, vagy csak ön?

— Amennyire én tudom, Pavle Savić a Szerb Tudományos Akadémia nevében, Ivo Andrić és én.

— Tulajdonképpen mióta ismeri Titót?

— 1921-ben ismerkedtünk meg, miután hazatért Oroszországból. Egyik előadásom után odajött hozzám egy fiatalember, és bemutatkozott: Broz! Mondja, hogy figyelemmel kísér mindent, amit írok, és különösen a Plamen tetszett neki.

„A mai előadás — mondta — különösen megragadott, és valódi élvezet volt számomra, hogy magát hallgathattam.”

„Azt mondja, Broznak hívják. És mivel foglalkozik?” — kérdeztem.

„Fém munkás vagyok, és pár napja lettem az itteni szakszervezet aktivistája.”

Ez a fiatalember fölkelte az érdeklődésemet, különösen, amikor megtudtam, hogy Oroszországban járt, így hát átmentünk a Kutnjak vendéglőbe, és ott folytattuk a beszélgetést.

„Benn van-e a Pártban?” — kérdeztem.

„Itt még nem jelentkeztem, de Oroszországban tagja voltam az Orosz Kommunista bolsevik Párt Jugoszláv Szekciójának.”

„Ha már benn van a szakszervezetben, kapcsolódjon be itt is a Pártba...”

Így kezdődött a mi ismeretségünk, amely idestova már több mint ötven éve tart...

1973. XI. 11.

Borús az idő, a zagorjei kirándulást elhalasztottuk, de Krleža fél tizenkettőre meghívott a Gvozdra. Belának barátnője jött Franciaországból, s most megy, hogy körülnézzon a városban, mert ahogy mondja: „Isten tudja, lehet, hogy ez az utolsó találkozásunk. Mindketten idősek vagyunk, és olyan messze élünk egymástól.”

— Eddig a pillanatig egészséges és jókedvű voltam, de amikor maga becsöngetett, elkezdett hasogatni a jobb térdem. Nem maga miatt van ez, persze, hanem egy súlyos régi nyavalyám, amely néha alábbhagy, néha újra kínozni kezd.

— Hoztam magának egy cikket az Okóból; egy öreg professzor arról az időről ír, amikor önök a Ludbreg melletti Duga Rijekában laktak. Hogy kerültek oda?

— 1920-ban munka nélkül voltam, és elvesztettük a fedélt is a fejünk fölül. Elmentem Julije Benešićhez, és megkértem, hogy a kapcsolatai révén találjon nekem egy falut, egy iskolát, ahol Bela állást kaphatna, és ahova elköltözhetnénk, de azzal a kikötéssel, hogy minél félreesőbb helyen legyen. Kisvártatva kaptam is három ajánlatot. Az egyik valahol Brod környékén volt, a másik Pakrac mellett, a harmadik Duga Rijeka, ez a kalniki falu, kilométerekre a főúttól.

Szép iskola, tűrhető épület és kétszobás, tanítói lakás. Júliusban költöztünk be. Egy tanteremben volt mind a négy osztály, és a tanítás minden diáknak közösen folyt. Bela foglalkozott a gyerekekkel, én pedig írtam valamit, meg jegyzeteltem. Hogy elüssem az időt, belekezdtem Jugoszlávia nagy térképének a megrajzolásába. Akkor még egyáltalán nem volt térképe a Szerb—Horvát—Szlovén Királyságnak. Szereztem hozzá való kartonpapírt, és ahogy az már illik és szokás, színesben megrajzoltam az új állam térképét, és fölakasztottam a tanteremben.

Egy nap beállít a tanfelügyelő, egy öregúr kikeményített gallérban, kezéloben és fehér kesztyűben, hamisítatlan osztrák—magyar bürokrata, és elképedve bámulni kezdi a térképet.

„Hát ez meg honnan van magának?” — kérdi Belát.

„A férjem rajzolta!”

„A kegyed férje?”

„Igen.”

„És mit csinál ő itt?”

„Semmit, csak velem van... Lesz még alkalma megismerkedni vele.”

Később, ebéd közben azt kérdezi tőlem:

„Igaz az, hogy ön rajzolta királyságunknak azt a kolosszális térképét?”

„Igaz.”

„Hát micsoda ön valójában?” — Hallott már az író Krležáról, de nem tudta, hogy én vagyok az.

„Térképész.”

„Hol tanulta a mesterségét?”

„Pécset és Pesten, ahol katonai iskolákba jártam.”

„Az isten szerelmére, Krleža, ekkora szakember létére itt ül ebben a porfészekben?!”

„Hát, magam sem tudom...!”

És így véget is ért a beszélgetés. Tél elején Bela és én elutaztunk Zágrába az ünnepekre. Bela szüleinél laktunk. 1921-ben meghalt Pepa nagynéném, Josipa Horvat-Navratil, és rám hagyta a lakását a berendezéssel együtt. Akkor egyszeriben „gazdagok” lettünk.

— Említette Pécset. Mennyi időt töltött ott?

— Három évet. A hadapródiskola középiskolának felelt meg, aztán meg két évet töltöttem Pesten a Ludoviceumban, amely akkor egyetemi rangú volt. Sok évvel később, pontosabban 1947-ben ismét ellátogattam Pécsre. Látni kívántam. Mondhatom, nyomorúságos volt. Ugyanis Miško Kranjecel, Desanka Maksimovičtyal és Jovan Popovičtyal, nem emlékszem, ki volt még ott, Magyarországra utaztunk a Jugoszláv Írószövetség küldöttségeként. Különb en ezek voltak a magyarok első hivatalos kontaktusai velünk.

Úgy fogadtak bennünket, mint állami delegációt. Rákosi Mátyás a Párt főtitkáráként és Nagy Ferenc a magyar kormány elnökeként hivatalos ebéden látott vendégül bennünket az elnöki palotában, ahol a megtiszteltetés jeléül minden lépcsőfokon egy-egy ünnepi díszbe öltözött testőr állt. A kormányfő, Nagy Ferenc a Kisgazdapárt vezetője volt, a tulajdonképpeni parasztpárté, mint nálunk Maček. Az 1945. évi választásokon abszolút szavazattöbbséget szerzett...

A küldöttségben egyedül én beszéltem magyarul, és állandóan velem beszélgetett.

„Enyém a többség az országgyűlésben, mégis azt kell hallgatnom, amit emez mond” — mutat Rákosi felé.

Egyszer csak Rákosihoz fordul:

„Betörték a házamba a pécsi birtokomon. (Nagynak ugyanis nagy birtoka volt, mint Mačeknak is Kupinecben.) Feltörték a füstölő ajtaját, és elvitték mind a hat sonkát és a kolbászt, aminek felét neked szántam újévre.”

„Ezt csak a tieid tehették” — mondja Rákosi.

„Nem az enyéim, de a tieid sem, mert ismerem az ottani párttitkárt, az tisztességes ember. Valaki más volt a betörő, de itt nem árulom el, hogy ki.”

Nagy azt panaszolta nekem, hogy a polgári és a munkáspártok koalíciós hatalmi rendszere nem lesz képes fönnmaradni. Így vizsgáltam: „Támad még szél a Duna mentén, elúzi a fellegeket, és verőfényes napok jönnek...” De ő csak mondta a magáét.

Találkozásunk után nem sokkal Svájcba szökött, majd Amerikába, és emigrációban is halt meg.

Húsz évvel később, amikor Stupica a *Glembay Ltd.*-t állította színre az egyik pesti színházban, meghívtak erre az előadásra.

Ebből az időből most csak egy érdekes élményemet mesélem el önnek.

Bemegyek egy kávéházba, minden hely foglalt. Az ajtó melletti asztalnál egy idősebb úr ül. Engedélyt kérek tőle, és az asztalához telepízem. Közvetlenül a mellettünk levő ablak előtt megáll a kormány Chevroletje. A sofőr behoz tíz könyvet, és elém teszi őket az asztalra. Különbféle magyar vezetőknak kell dedikálnom őket.

Nyolcat aláírok, kettőt félreteszek.

„Bocsásson meg, ha tolakodó volnék, ön író?” — kérdezi tőlem az az ember, akivel egy asztalnál ülök.

„Az vagyok.”

„Magyar író?”

„Nem, horvát. Krleža — talán már hallotta ezt a nevet.”

„Nem hallottam soha.”

„És ön mi, ha szabadna tudnom?”

„Villamosmérnök.”

„Meglép, hogy sohasem hallott Krležáról, mert több könyvemet lefordították magyarra, drámáimat állandóan játsszák az önök színházai-ban.”

„Nem olvasok könyveket, nem járok színházba. Azaz nem olvasok magyar könyveket.”

„És miért?”

„Mindaddig, amíg az Írószövetség elnöke az a horthysta Darvas József, aki ugyanazt az urat szolgálta, mint én, a háború után meg rögtön azt írta, hogy a szabadság napja akkor ragyogott föl a magyarok számára, amikor Rákosi átkelt a Kárpátokon, gyűlölni fogom és gyűlölöm a magyar irodalmat, és minden más könyvet elolvasok, csak magyart nem.”

„Maga magyar?”

„Nem, horvát. Apám is, anyám is horvát, de kisgyerekként Pestre kerültem, és magyarnak érzem magamat.”

„És most mivel foglalkozik, ha szabad érdeklődnöm?”

„Villamos motorokat javítok mint közönséges munkás.”

„Mint közönséges munkás? De hisz maga mérnök! Miért?”

„A rendszer iránti álláspontom meg a be nem álló szám miatt!”

1973. XII. 2.

Krleža otthon töltötte a köztársaság napi ünnepet.

— Ha nincs semmi okosabb dolga, nézzen át hozzám a Gvozdra!

Sör és ízletes szalámi várt rám föltálalva.

— Holnapután lesz nyolcvan éve, hogy megszületett Cesarec, az ön barátja és elvtársa a legkorábbi időkből — mondom.

— Igen, most lenne Guta nyolcvanéves... Tegnap volt a Szerb—Horvát—Szlovén Királyság létrejöttének évfordulója, az újságokban pedig egy szó sincs erről!

— A Vjesnik ír Cesarecről.

— Gutát is úgyszólván elfeledték, az iskolák rossz beállításban tanítják, a mai napig nem adták ki összegyűjtött műveit, mintha valakinek nem állna érdekében Cesarec tovább élése.

Cesarecnak nem alkalmi köszöntőkre van szüksége, hanem tisztessé-

ges elemző és kritikus hozzáállásra. Nem volt valami rendkívül nagy formátumú író, de mégis nagyobb volt sok olyanál, akiket ma a gyerekekkel ész nélkül bifláztatnak. Cesarec emellett az egyik legkifejezettebb leninista írónk, a szó valódi értelmében, jó tollú publicista és éles szavú vitázó.

Krleža föláll, íróasztaláról fölemel egy kéziratot, amelyet a Panorámának szánt, és olvassa:

„Politikai tematikájának motívumai határozottan és engesztelhetetlenül tagadták a hazug hagyományok és a nagyzási mániában szenvedő historizmusok minden szemfényvesztését. Abban a meggyőződésben, hogy a lelki renyheség törvénye szerint éppen ezek a hamis, fiktív historizmusok azok, amik egyre inkább veszélyeztetnek minden valamirevaló erőfeszítést, még a legkisebbet is, amely az idejétmúltság és az anakronizmusok tömkelegének évszázados gravitációját kívánja leküzdeni, August Cesarec már a Plamenban (1919), majd később a Književna republikában számos nyílt kérdésről szólt határozottan és köntörfalazás nélkül olyan hangon és modorban, amilyen — erkölcsi és politikai bátorságát tekintve — mindmáig nem jelentkezett politikai esszéírásunkban. Az összes idealista premissza iránt táplált határozott és engesztelhetetlen fölsőbbrendű megvetésével — a forrongó tudat zaklatottsága és a politikai és kulturális mozgalmak zűrzavara közepette — vakmerően számolt le múltunk átkos ballasztjával, elvetve az összes úgynevezett örök nemzeti érték bálványát és fétisét . . .

Cesarec abban a meggyőződésben, hogy a jövő egyetlen pozitív záloga csak mindannak megalkuvás nélküli tagadása lehet, ami országunkat az avítt, romantikus múltba húzza vissza, már a délszláv lelkesültségű háború előtti ifjúság élén, Ausztriában, 1912-től kezdve elszántan vezette nemzedékét mint zászlóvivő és ütközetre szólító kürtös. A diáksztrájkokban, a Cuvaj-erőszak elleni merényletben, a mitrovicai fegyházban a Balkán-háborúk előestéjén, 1912-ben, az első világháborúban, az osztrák összeomlás és a fölszabadulás idején, egészen a január hatodiki diktatúráig és Spanyolországig (1936—1939) eltelt több mint teljes három évtized alatt újabb kori történelmünk számos útvesztőjén olyan megbízható kalauzként verekedte át magát, mint aki ismeri az irányt és kiutat, és állhatatosan meg van győződve arról, hogy az út, amelyen halad, az egyetlen helyes út . . .

Ami Svetozar Pribičevićről, Stjepan Radićról, a royalista maradásig piaciás képletéről, Frano Supilórol, a Glavnjačáról mint egy politikai kurzus és rendszer jelképéről, a politikai perekéről és gyilkosságokról írt — Frano Ljuština és Alija Alijagić halálától a január hatodiki vérontásig —, sokkal maradandóbb stílus- és nyelvemlék marad, mint megannyi formalista fecsegés, amely kiművelt, irodalmias kifejezésmódnak számított egy korban, amikor ezt a politikailag tendenciózus esszé-

írást valamiféle fiktív magasságból egyoldalú és művészietlen ízlésficamnak bélyegezték . . .”

Krleža leteszi a kéziratot:

— Tegnap a börtönről álmodtam s ezzel kapcsolatban Guta Cesarecról is, ami egyfajta képzettársítás volt 1941. április 10-ével, a Független Horvát Állam kikiáltásának napjával, amely után néhány nappal Krsto Hegedušić és én már az usztrasák börtönében voltunk. Cesarecot is le akarták tartóztatni, de nem találták meg. Ekkor azonban szorongatni kezdték a feleségét, azzal fenyegették, hogy megölik, ha nem árulja el, hol van, és talán az asszony rábeszélésére adta föl magát a hatóságoknak. Nagy erőfeszítések történtek Guta kimenekítésére. Engem és Krstót Đuro Vranešić mentett meg. Kísérletet tett Cesarec megmentésére is, de neki nyoma veszett. Mégis előkészítették a szöktetését, mert bizonyos föltételezések szerint Kerestinecben kellett lennie. És amikor már úgy tűnt, hogy sikerül megmenekülnie, akkor egy papírszeletet találtak a Rák-patak melletti erdőben 1941 nyarán, amelyen ez állt: „August Cesarec — író”. Ez a cédula később eljutott hozzánk, és én fölvettem az Enciklopédiába. Talán ezzel akarta jelezni, hogy merre vitték el . . . August nem sokkal a Pečat beindulása előtt tért haza Párizsból, pontosabban Spanyolországból, a háborúból. Párizsban találkozott Marko Ristićtyel. Marko egy Gorkiúnak szóló levéllel érkezett oda. Ugyanis a még mindig raboskodó Moša Pijadének tudomására jutott, hogy a rezsim végezni akar vele ott, Mitrovicán, ezért levelet írt Gorkiúnak, és ezt a levelet vitte Ristić Párizsba. Egy könyvkereskedésben kellett volna találkoznia Gorkiútyal, de Gorkiú akkor nem tartózkodott Párizsban, mert már előbb nyoma veszett a Szovjetunióban. Cesarec azonban találkozott Marko Ristićtyel, és a tőle átvett levelet eljuttatta Titónak. Így az éppen jó kezekbe került. Különben a levél parányi betűkkel íródott egy nagyon vékony papírlapra. Marko felesége, Ševa vitte át a táskájában a határon.

Markóval való találkozására alkalmával Cesarec első szava az volt, hogy megkérdezte: „Mit gondol Krleža a bolsevikok oroszországi bírósági pereiről?”

„A véleménye negatív, és nyíltan elítéli őket.”

„Tudtam, azért is kérdeztem tőled.”

Cesarec fönttartás nélkül hitt Sztálinban, számomra azonban ezek a megrendezett perek teljesen világosak voltak, még a hellászi és római időkben, jóval Rákosi és a Trajcsse Kosztov-ügy előttről.

Cesareccal utoljára 1940 elején találkoztam; akkor Finnországról beszélgettünk, amelyet a Szovjetunió épp megtámadott. Kissé őt hergelve kijelentettem, hogy elmennék önkéntesként védeni ezt a megtámadott népet, erre ő azzal vágott vissza, hogy engem a Párt árulójaként le kellene lőni. A beszélgetésünk gyakran folyt ilyen modorban. Meg sem

fordult a fejemben, hogy utoljára látom. Guta egyébként is örökösen haragudott rám valamiért, valójában viszont mérhetetlen szeretetet táplált irántam, ahogy én is őiránta, ami egyébként kitűnik mindabból, amit egymásról írtunk.

— Cesarec munkatársa volt a Plamennak, a Književna republikának, a Danas folyóiratnak, de nem látjuk a Pečatban.

— Támogatta a Pečatot, sőt még egy cikket is küldött, amely valahogy így kezdődött:

„A párizsi belváros nagyobb, mint a Velika Gorica-i járás...”

Gyöngé írás volt, és Krsto Hegedušić, Vaso Bogdanov és Marko Ristić nem akarta közölni, meg kívánták kímélni a szerzőt egy rossz írástól. Én azonban úgy vélekedtem, hogy közölni kellene, mert az írónak vannak ingadozásai is; az írás mégis közöletlen maradt.

— A Pečattal és a Pečat körül lángolásig hevült a baloldalon folyó összetűzés. Mi volt az oka, hogy a pártvezetés emberei, Dilasszal az élükön, olyannyira kíméletlenül magának rontottak?

— Egész listája volt a nézeteltéréseknek, de úgy hiszem, hogy *Az ész peremén* című regényemmel telt be a pohár. Az ő szemükben a regény a legközvetlenebb pamflet volt a tömeges oroszországi ítélkezések és főbelövetések ellen. Ezt én nem akartam elismerni, mert különben egy egyetemes emberi témáról volt szó, az emberről, az ember méltóságáról és sorsáról, olyan módszerekről, amelyek ősidőktől fogva ismeretesek, és amelyeket nem kellene direkt módon fölfogni, de ma teljesen őszintén bevallhatom: a közvetlen kiváltó okot pontosan a sztálini tisztogatások szolgáltatták, amelyekben az ember úgy érezhette magát, mint gorilla karmai között.

— Őnnek azt írták a számlájára, hogy trockista.

— Trockista sohasem voltam, de Trockijról is az igazat kell mondani, nem pedig elfogultan ítélkezni fölötte: el kell mondani, hogy Trockij európai rangú, kozmopolita szocialista volt, míg az orosz szocialisták többsége csak Oroszorszáig látott. Leninnel képes volt közös nevezőre jutni, de Sztálinnal már nem tudott közös nyelvet találni, száműzetésbe ment. Tíz évet élt üldözési mániában szenvedve, állandóan attól rettegve, hogy egy napon összeesküvés folytán megölik. Így is történt! Amit Trockijjal tettek, az barbárság.

— Sztálin senkinek sem maradt adósa?

— Nem, senkinek.

— Kivéve Titót.

— Ha őt Sztálinnak sikerült volna megkaparintania, nem ölte volna meg. Őt elevenen fölfalta volna.

— Mondja, olvasta a Borbában az önről szóló, magyarból fordított szövegeket?

— Olvastam, nem rossz. A Politikában megjelent írás jobb, de gyöngébb a fordítás. Olvastam egy debütáns elbeszélését is. Teret kell adnunk a fiataloknak, hogy fölfedezhessük a tehetségeket, hogy bátorítsuk és segítsük őket.

— Jó, hogy a Borba közölte az írást, nem kell Enver Čolakovićra várnom, hogy lefordítsa nekem az archívum számára.

— Enver hivatalnokunk volt az Intézetben. Voltak bizonyos nézeteltéréseink, de amit csinált, azt jól elvégezte. Ért a zenéhez, mesterien lefordított egy csomó librettót, de az írásai is egészen tűrhetők. Amikor nemrégiben megjelent tőle az *Ali pasa legendája*, ezekkel a szavakkal küldtem el a könyvet Rodoljub Čolakovićnak: Íme a boszniai téma, és jobb is, mint egyik barátodnál...

Bejön Bela, és egy francia magazint hoz magával, benne egy nagy, fénykép Pavle trónörökös hercegről, egy görnyedt, nyolcvanéves öregemberről, fia és új menyé társaságában, esküvőjük alkalmából. Pavle fia újra megházasodott, miután első feleségétől elvált.

— Íme a százalmas herceg — mondja Bela.

— Miért százalmas, miért lenne a herceg százalmas? Az öregúrnak nagy birtoka van, Rembrandtjai vannak, Rubensei, pénze van... Miért lenne százalmas?

— Hát, az évei miatt.

— Mennyivel vagyok akkor én boldogabb, mint ő?

— Egészségesebb vagy.

— Ki tudja azt...

Az éjjel, magam sem tudom már, hanyadszor, az 1938. decemberi Stojadinović-választásokról gondolkoztam. Kevésbé ismeretes, hogy már itt nézeteltérésbe keveredtem Titóval.

A Horvát KP Központi Bizottságának tagjai az én lakásomon tartották összejövetelüket. Két nappal előbb nálam járt Božidar Adžija, akit a Párt a kommunista lista horvátországi felelősének kinevezett. Jajveszékelt, és úgyszólván zokogott, mert az volt a meggyőződése, hogy nem jól cselekszünk, de amikor összegyűltünk (ott volt Josip Kraš meg a többiek is), általában mindenki csak hallgatott, csupán én beszéltem. Azt mondtam, hogy ilyen választási rendszerben semmi esélyünk sincs a sikerre, csak azt érhetjük el, hogy közvetlenül a fenyegető háború előtt kompromittáljuk magunkat, mert össze kell állítanunk a magunk listáját, rajta szerepeltetnünk az összes kommunista kádert, ily módon lehetővé téve a rendőrségnek, hogy mindannyiunkat lőtávon belül tudjon. Ezenkívül mögöttünk is szép számú, igen gazdag zsidó szocialista állt, akik készek pénzt adni és segíteni a mozgalmat, de nem hagyják, hogy nyilvánosan kihirdessék őket, nem akarják, hogy rendőrségi dossziét vezessenek róluk. És akkor ez az én álláspontom kerekedett fölül, mert senki sem helyezkedett szembe velem.

Amikor Titónak ez tudomására jutott, igencsak dühbe gurult, de én azt mondtam, amit gondoltam. Az idő egyébként beigazolta, hogy nem tévedtem, noha akkor minden támadás rám zúdult. Minderről bizonyosan lesz még alkalmunk elbeszélgetni.

1974. I. 26.

Tegnapelőtt értem haza Salzburgból, ahol barátom, az Oslobodenje volt igazgatója, a mostani főkonzul, Mirko Petrinic látott vendégül.

Mirko egy csomag John Player Special cigarettát és egy palack portugál vörösborot küldött Krležának. Ma vittem el neki az ajándékokat, ő meg mohón lecsapott a cigarettára, egyiket a másik után gyűjtötte meg.

— Ez fertőző. Legjobb lenne, ha mind a hús dobozt kidobnám az ablakon, mert meg fogom mérgezni magam. Az ember nem tudja abbahagyni... Meséljen, milyen volt Salzburgban!

— Remek. Nincs turista, csönd honol Mozart városában, ahol nyáron mozdulni sem lehet a rettentő tömegetől.

— Mozart nekem a gyöngém. Hatéves kisgyerekként kezdett komponálni. Apja, aki hegedűművész volt, és aki otthon gyakran foglalatostkodott kották írásával, másolásával és zenéléssel, egy nap azon kapta fiacskáját, hogy az hasalva bele van mélyedve valamilyen munkába. Látja, hogy a fiú egy bevonalozott papírlapra hangjegyeket ró. Az öreg később a zongorához ült, és lejátszotta a dallamot. Kicsordult a könnye, ölébe vette a fiát, megölelte és megcsókolta. Így született meg Mozart.

Megragad egy levélköteget, viszi a dolgozószobájába.

— Ma sok a postája.

— Van itt minden. Hét magyar tábornok, többségükben horthysták, akik együtt jártak velem iskolába, gratulál magyar kitüntetésemhez. Egytől egyig mindüket lefokozták. Egyesek közülük később jelentéktelen hivatalt kaptak, de munkál bennük a nemzeti büszkeség, gratulálnak a kitüntetéshez. Őtükre jól emlékszem. Egyikük odáig süllyedt, hogy most portásként dolgozik. Hívtam, hogy az én költségesen nyaraljon a tengeren, de nem jöhet, beteg, mint mondja. 1964-ben láttuk egymást, vég nélkül és hosszasan mesélte nekem az esetét. Különös sors.

Ezredparancsnok volt, mikor jött Horthy, előléptették hadosztályparancsnokká. Sehol sem háborúzott, egész idő alatt Magyarországon volt. Jöttek az oroszok, és megkötözve elvezették a börtönbe.

„Egy fiatal magyar jogász hallgatott ki — mondja —, egy őrnagy. Elmondtam neki magamról mindent. Hivatásom szerint katona voltam, mondom, az is maradtam. Megölni nem öltem senkit, de utasítást sem adtam senkinek a megölésére.”

„No, és segített-e valakin is, megmentett-e valakit?” — kérdezi tőlem őszinte segítészándékkal.

„Nem tudom, hogy gondolja. Ha valaki hozzám fordult, amennyire a hatásköröm megengedte, én segitettem rajta.”

„Emlékszik-e egyetlen konkrét esetre is? Tényleg semmit sem tud fölhozni a maga javára?”

„Nem, nem emlékszem!”

„Igaz-e, hogy egy asszonymak odaadta az autóját, hogy négy gyerekével egy tanyán rejtőzzön el az SS-csapatok elől?”

„Igen, valóban így történt . . .”

Íme, hogy is volt. Budapest külterületén, ahol a tábornok csapataival gyakorlatozott, egyszer csak előtte termett egy halálra rémült asszony, és rimázkodni kezdett hozzá:

„Tábornok úr, mentsen meg!”

„Mitől?”

„Én zsidó lennék, de magyar vagyok! Az SS-csapatok sorra járják a falvakat és keresik a zsidókat, elvezetik és megölik őket.”

„De mit kíván éntőlem?”

„Hogy mentsen meg ebből a pokolból mint magyart, adja ide az autóját, hogy négy gyermekemmel elmehessek száz kilométerre innen egy tanyára, hogy ott meghúzzam magam a barátaimnál, hogy megmentsem a gyermekeim életét . . .”

Amikor a megköttözött tábornoikat a kihallgatásra vezették elő, teljesen véletlenül éppen szembejött vele ez az asszony, fölismerete őt követte a menetet egészen a kapubejáratig, majd bement, hogy kegyelemért könyörögjön a számára.

Ennek köszönhette, hogy rövid idő elteltével kiengedték, és portásként elhelyezkedhetett; így dolgozott meg a nyugdíjért is. Érdekes, hogy egy egész sor személyiséget fizikailag nem semmisítettek ugyan meg, de totálisan degradálták őket.

Különbösen érdekes lenne egy könyvet írni arról a — leggyakrabban háborús — pillanatról, amikor az emberi szolidaritásnak az a bizonyos érzése megjelenik fittyet hányva az ilyen-olyan úgynevezett logikáknak, amikor valaki a fejével játszik, csak azért, mert ember. Ilyen könyvet kellene írni. Szép példa ez, amikor az asszony látja a megköttözött embert, és fölébred a lelkiismerete:

„De hisz ez az ember az, aki megmentette az életemet! Most nekem kell megmentenem őt.”

De látja, ilyenből, sajnos, kevés van. Ezek a magasabb rendű embertípus nemességére valló jegyek.

— Találkozott ön valamikor Lukács Györggyel?

— Igen, 1947-ben. Később Illés Béla barátom mesélte nekem, hogy Lukács olvasta a könyveimet, és tájékoztatott Lukács véleményéről is.

Érdekes ennek a Lukácsnak a sorsa, akiről egyébként írtam is va-

lamit. De Illés sorsa sem különb. Már 1918-ban ismert literátus, 1919-ben részt vesz a magyar forradalomban, hogy annak összeomlása után emigráljon, előbb Kassára, majd Bécsbe.

Igy 1922-ben azt hallom, hogy Illés és az emigránsok csoportja Bécsben úgyszólván az éhhalál küszöbén van. Összeszedtem egy ládára való ruhaneműt meg háromezer dinárt, és elküldtem neki.

Amikor 1925-ben Moszkvában jártam, ott találkoztam vele. Megbarátkoztunk. Az oroszok saját írójukká fogadták, és kiadták néhány könyvét, regényeit és novelláit. Amikor pedig 1947-ben Pestre utaztam, a vasútállomáson Illés ezredes várt rám, és üdvözölt — a magyar katonaiújság szerkesztője...

Múlik az idő, szinte szalad. Gyakorta gondolkodom a tegnapról és arról a bizonyos holnapról. A külföldi sajtó még mindig egyre-másra csámcsog a mi egyetemista zavargásainkon. Ma reggel eszembe jutott Čičak.

Egy nap az Intézetben Lidija ezt jelenti be nekem:

„Az egyetemista rektorhelyettes szeretné tiszteletét tenni magánál.”

„Jöjjön be!”

Egy zavart fiatalember toppant be, illírta ingben, horvát zászlóval a mellén.

„Rendkívüli megtiszteltetés számomra...” — kezdi.

„Jó, jó, mi szél hozta ide tulajdonképpen?”

„Egy pap küldött a Kaptolról, akinek ön a kedvence, és hát, szeretném tudni, hogy maga mint vélekedik minderről.”

„Azt gondolom, hogy amit maguk tesznek, az ostobaság. Semmi jót nem hozhatnak maguk sem a horvát népnek, sem annak az elvtársnőnek odafönt, akit Savkának hívnak. Legjobban tenné, ha szépen lemondana erről a rektorhelyettesi tisztéről, és nem mártaná magát ilyen kétéus ügyekbe.”

„De nincs itt semmilyen rossz szándék, én proletárgyerek vagyok.”

„Azt most hagyjuk, hogy maga proletárgyerek vagy sem, de amit csinál, az hülyeség. Mit művelnek maguk az újságokban és nyilvános helyeken? Csupa ostobaságot. Ha a színházban Matković *Zrinski*jét játsszák, maguk úgy üvöltöznek, mintha futballmérkőzésen lennének! Kinek használ ez?! Maguknak fogalmuk sincs, ki volt Zrínyi. Félre a muzsikát, de Badalić librettója reakciós, mert úgy állítja be a horvátokat, mint az osztrák császár híveit. Badalić tulajdonképpen németből költötte át Theodor Körnernek Zrínyiről és Szigetvárról írott drámáját. És most, amikor Matković valóságghú, emberi alakban írja meg Zrínyit, akkor maga és az ön rohamvitézei üvöltöznek.”

Čičak mindezt hízelgésnek vette, és amikor másodszer is eljött, hogy valamilyen határozatot mutasson meg nekem, azt mondtam, hogy nem vagyok rá kíváncsi.

És hogy ebben megfelelő szerepet játszott az egyház, az kétségtelen

tény. Ez a társadalom sohasem közelítette meg módszeresen az egyházat, de nem is mérte ugyanazzal a mércével. Az egyházra kétféle rőf van forgalomban: az egyik a katolikusra, a másik a pravoszlávra. A pravoszláv az népi, mondják, a katolikus pedig vatikáni, a legsötétebb reakcióval van egybefonódva, tehát a horvátok is gyanús elemek. Közben lényegüket tekintve mindkettő egyforma; ez százféle módon bizonyítható.

1974. XI. 30.

A Palace-ban ülünk, a Strossmayer téren. Átellenben van Krleža hivatali rezidenciája. A kávé melletti számtalan találkozó egyike. Krleža így szól:

— Látja, ott, abban a sarokban üldögéltem ötven éven át. Ez egy tisztességes kávézó volt, most pedig kettőnkön kívül teremtett lélek sincs itt. Eltűntek azok is mind, akikkel valaha itt ücsörögtem. Ennek a Kantančić utcának a végén, a Gaj utcában, ahol a honvédegségek parancsnoksága volt, a törzskar ügyeletesszobájában, a bejárattól balra, 1917 májusában ott írtam a *Horvát rapszodiát*.

— És mikor jelent meg?

— Julije Benešić közölte az 5-ös számot viselő Savremenikben, amely azonban augusztusban jelent meg. Erre a parancsnokságra engem egy eset emlékeztet, amelyből novellát lehetne írni. Az Arbeiterhilfskompanie-ból ugyanis, hála annak a pályázatnak, amellyel olyan fordítót kerestek, aki három államnyelvet beszél, május hónapban Zágrábba kerültem, és itt azt a feladatot kaptam, hogy foglalkozzam a galdovói esettel. Ez egy birtoknak az ügye volt, amelyen állami méntelep működött, és a méntelepért két grófi család pörösködött. Ezeknek a grófi címet öröklött családoknak az egyike Galdovót eladta az államnak, a másik viszont elvitatta ehhez való jogát, magát tartva a valódi örökösnek. Az egész ügyet a pesti hadügyminisztérium közvetítésével átutalták Zágrábba, hogy itt fordítsák le, és jogilag tisztázzák. A parancsnokságon tizenegy fordító volt. Tízen két szobában ültek, nekem pedig a gépirónővel külön irodám volt, mert a parancsnok, akinek a kegyeit élveztem, úgy tartotta, hogy az én feladatomhoz csendre, figyelmes és alapos munkára van szükség.

A szobán forgó és még néhány kaszárnyában elhelyezett honvédegségek törzskari főnöke egy fiatal, rokonszenves tiszt volt, aki az egész éjszakát átlumpolta és nőkkkel töltötte, és reggel szemmel láthatólag másnaposan vagy még egy kissé részegen is érkezett a kaszárnyába.

Nap mint nap láttam őt, ahogy egy platán árnyékában, az elviselhetetlenül forró napokon, amilyenek akkor májusban voltak, a fának dőlve szívja cigarettáját. Reggel, amikor megérkeztem a laktanyába —

ugyanis otthon aludtam — köszöntem neki, ő azonban — legalábbis én úgy hittem — rám sem hederített. Egy reggel, miután köszöntem neki, rám szögezte mutatóujját, és magához intett.

„Ki maga?” — kérdezi tőlem.

„Őrnagy úr, kérem, Miroslav Krleža.”

„És mit csinálja maga a parancsnokságba?”

„Őrnagy úr, én a Sisak melletti Galdovo birtok szerfölött bonyolult ügyének aktáit fordítom, amelyben az örökösök perlekednek egymással, de a kormánynak is érdekei fűződnek hozzá, ezért az egész ügyet leküldték, hogy itt fordítsuk le, és jogilag tegyük világosabbá.”

„Azok kretének, azt kellett csinálni a Pesten.”

„De még mennyire, hogy így van, őrnagy úr.”

„Maga van szemtelen, hogy merte ilyet mondani?”

„Mert ez a véleményem.”

„Nincs magának vélemény legyen. És melyik nyelvről maga fordította?”

„Magyarról.”

Erre magyarra fordította a szót, és megkérdezte, hányra kell jönnöm dolgozni.

„Hétre” — válaszoltam.

„És hogyhogy késik?”

„Hát, elaludtam” — mondom magyarul, mire ő rám förmed:

„Mars a kaszárnyába, és meg ne lássam még egyszer, hogy elkésel!”

Másnap iparkodtam korábban ott lenni, de pontosan negyed nyolc, amikor a kaszárnyához érek. A bejárat előtt, ugyanazon a helyen, ott áll az őrnagy, és cigarettázik.

„Már megint késel? Gyere csak velem!”

Magával vitt egy közeli kávézóba, kávét, konyakot rendelt, és azt mondja:

„No, mesélje csak el most nekem részletesen azt a Galdovo-ügyet, kik is azok a pereskedők?”

Leültem, és az egész komplikált, nagy dossziét töviről hegyire előadtam neki.

„Gondolja, hogy a felpereseknek van igazuk?”

„Őrnagy úr, az én dolgom nem az, hogy ezt eldöntsem. Én nem vagyok jogász, de úgy gondolom, hogy nekik van igazuk...”

1932-ben ülök egy párizsi kávéházban, és egy urat figyelek, ő meg engem; föláll, és az asztalomhoz lép:

„Ön nem visel szakállat?”

„Nem, a háborúnak vége. Fogadalmat tettem, hogy addig nem borotválkozom, amíg a háború tart.”

„Emlékszik még rám?”

„Hogyne, őrnagy úr. De hogy kerül ön ide?”

„A magyar nagykövetség katonai attaséja vagyok. Tudja, hogy megnyertük azt a pert?”

„Melyik pert?”

„Hát azt a galdovóit.”

„De mi köze van ehhez magának, őrnagy úr?”

„Feleségül vettem a felperes grófkisasszonyt, aki meg is nyerte a pert, és a jugoszláv kormány kifizette neki a követelést.”

Krleža kedvét lelte az ilyen történetek mesélésében. Élvezte a történetet a maga mivoltában, és élvezte a csattanóját. Mint mindig érdekes és meggyőző mesélő, le tudta kötni a hallgató figyelmét is. Én pedig leginkább el voltam ragadotva és le voltam nyűgözve ennek az eleven forrásnak a kimeríthetetlenségétől, amely ilyen bősséggel részeltet gazdagságából. Őszintén szólva nemegyszer voltam tanácstalan: hova és hogyan tovább vele? Melyik a soron levő kérdés? Ezúttal a megelőző történet-től teljesen függetlenül megkérdeztem:

— A *Horvát irodalmi hazugságot* egy szuszra írta?

— Igen. És különös, hogy akkor szörnyű horvátellenes pamfletet láttak benne, valójában pedig pamflet volt a Meštrovićban, Ivo Vojnovićban és másokban megtettesülő jugovicók ellen is. Én is jugović voltam akkor, de másféle. Ha Szerbiáról írtam volna ilyen pamfletet, fölakasztottak volna.

— Maga szerint, Krleža, Meštrovićot, a jugovicót, ahogy ön mondja, és a Jugoszláv Bizottság tagját mi vezette más vizekre?

— Először is tudni kell, hogy Meštrović a Jugoszláv Bizottságban nem sokat számított. Semmilyen politikus sem volt, beszélni nem tudott, csak motyogott. De ha az utóbbi háború után Jugoszláviába visszatért volna a király, visszatért volna Meštrović is, mert azt tartotta magáról, hogy a királyokkal egyenlő, akikkel barátkozott is. Ami pedig nacionalizmusát illeti, ő először is antikommunista volt, kezdettől fogva élete végéig... Találkozott-e ön újságróként valaha Zlatko Balokovićtal?

— Találkoztam, Krapinske Toplicében, ahol kúráltatta magát. Amikor bejelentkeztem nála, fogadott ugyan, de interjút nem volt hajlandó adni, csak baráti beszélgetésre vállalkozott, mert meg volt róla győződve, hogy Titónak és Jugoszláviának csak úgy segíthet Amerikában, ha itt hallgat.

— Baloković nekem iskolatársam volt. Amikor 1926. szeptember 16-án amerikai feleségével Zágrábba érkezett, a városban ilyen plakátok jelentek meg:

Polgárok! Ma este 6 órakor érkezik a zágrábi főpályaudvarra a bécsi gyorsvonattal neves és ünnepelt művésznők, a közismert mesterguzlicás, Zlatko Baloković úr, aki nevet szerzett népünknek Amerikában és Európában. Vele lesz kedves felesége, az amerikai Joyce asszony, szü-

letett Borden, aki most első ízben látogat el új hazájába. Gyülekezzünk mindannyian a főpályaudvaron, hogy köszöntsük a mi Zlatkónkat, és hogy megmutassuk szíve választottjának — ki már ért valamelyest horvátul —, hogyan fogadják a zágrábiak kedvenceiket.

Fogadóbizottság

Én ezt a plakátot közzétettem a Književna republikában október 15-én, egyetlen mondat kíséretében: „Minden zenei tudósítás helyett.”

Zlatko akkor nagyon megneheztelt rám, később azonban mindig barátként találkoztunk. Jó művész volt, de tipikus produktuma a mi balkáni környezetünknek.

1975. II. 7.

Elvittem a Gvozdra egy tucatnyi fényképet, amelyeket lemásoltattam és kinagyítattam. Krleža elégedett. A kora fiatalságából valókat nézgeti:

— Jóképű legény, igaz, kajla fülei vannak, de látni, hogy nem buta...

— A szülei hogy vélekedtek magáról?

— Anyám mindig azt mesélte, hogy nyugodt, szófogadó, jó gyerek voltam.

— És később?

— Később már nem voltam gyerek.

Régi kézírataim közt matattam, és úgy látom, van itt egy egész könyvre való esszé, főleg politikaiak. Egy osztrák rajongóm ki is akarta adni őket, de fölakasztotta magát.

— Zágrábban azt beszéltek, hogy az ön kiadója, a Stiasny cég tulajdonosa a feleségével együtt öngyilkos lett.

— Igen, de ez egy egészen másik eset. Ez egy okos és rokonszenves ember volt. A felesége másállapotos volt, ő meg egy napon fogott egy kötelet, és fölakasztotta magát. Különös, mert semmivel sem keltette olyan ember benyomását, aki képes lenne ilyesmire.

— Ön gondolt-e valaha az öngyilkosságra?

— Gondoltam többször is. Első ízben 1913-ban, amikor megérkeztem Szerbiából, és száműztek mint osztrák kémét, másodszor pedig 1915-ben, amikor be kellett vonulnom. Hat év alatt torkig beteltem a katonasággal, és akkor még a háború is. Úgy gondoltam, a legjobb, ha megölöm magam. Ki is terveltem az egészet. A körülmények játszottak közre abban, hogy végül is nem tettem meg.

— És a háború alatt?

— Nem, akkor már közömbös voltam még a halál iránt is. A létezés értelmetlenségén töprengtem.

Beszéltem már magának a letartóztatásaimról, de ha már életnél és halálnál tartunk, hadd meséljek el magának még valamit.

Valamikor 1941. július közepe táján, amikor egy reggel beállított hozzám egy ügynök, hogy elvezessen, azt gondoltam, hogy itt a vég. És meg kell vallanom magának, egy pillanatra még jól is esett, hogy befejeződik. Mondom magamban, főbe lőnek, és kész. Úgyis már régóta a kivégzéstől való rettegésben élek. Félttem, hogy esetleg fölakasztanak, bár azt mondják, hogy az a legemberségesebb halálnem, és hogy az akasztott ember a leghevesebb kényeztetet éli át. De ennek ellenére rettenetesen félttem az akasztófától, a főbelövetés viszont nem izgatott, tudtam, hogy a fejbe kapott első golyóval vége van, hogy itt nincs fájdalom, és valójában az ember nincs tudatában annak a pillanatnak, amikor meghal. Ilyen gondolatokba merülve léptem ki az utcából, útban a Petrinja utcai börtön felé.

Az ügynök, aki vezetett, nagyon derék ember volt. Azt mondta:

„Krleža úr, kérem, ne tessék fölízgatni magát, de azt a parancsot kaptam, hogy vezessem be a rendőrségre.

Tudja, Krleža úr, én tisztellem magát, tudom, hogy maga kicsoda, micsoda. Nekünk már korábban is volt dolgunk magával és a munkatársaival, mert én jugo-ügynök voltam, már tíz éve itt szolgálok. Meg kell hogy mondjam, maga délutánra van beosztva a Maksimirra.”

Egy trafik előtt otthagyt, mondván:

„Bocsásson meg egy pillanatra, csak cigarettát veszek.”

Szemmel láthatólag lehetőséget ad, hogy megszökjem, de nem, én megvárom őt. Amikor cigarettával a szájában visszatért, megkérdi:

„Ha üzenni akar bárkinek, csak mondja meg nyugodtan, mindent meg fogok tenni.”

„Nem, nem kívánok üzenni senkinek. Ön igen figyelmes, és én köszönettel tartozom magának.”

Jó okom volt rá, hogy ezt visszautasítsam. Gondoltam, talán azt a parancsot kapta, hogy szökés közben lőjön le, ami a legegyszerűbb módja annak, hogy megszabaduljanak tőlem. Ha pedig üzenetet küldenék, leleplezném valamelyik barátomat vagy oltalmazómat, tehát inkább semmi.

Igy értem a Petrinja utcába. Egy olyan cellába kerültem, amelyben még két tanár volt, karlovaci zsidók, és még két személy. Sakkoztak. Hívtak engem is, de nem volt kedvem játszani. A tanároknak a szállodából hozták az ebédet. A családjuk befizetett a számukra, hogy onnan hozzák nekik az ebédet. Voltak ott tekintélyes rántott szeletek, sütemények és nem tudom még mi minden, ők azt elosztották, engem is megkínáltak, de nem volt étvágyam.

Július volt, dél körül, a nap betűzött a cellánkba. Mindannyian le-

vetették még az ingüket is. Tőlem nem vettek el semmit sem a portán. Tőlem szemmel láthatólag rövid úton akartak megszabadulni.

Három óra után a kulcsár kinyitja az ajtót, és beszél:

„Krljeza, gyere velem!”

Végigvezet a hosszú börtönfolyosón, kinyitja a vasajtót, amely a rendőrség adminisztrációs részlegébe vezet majd egy lépcsőn le a földvétel irodába.

Ide két ór vezetett be. A hivatalnok fölmászott az ablakpárkányra, a rácsba kapaszkodik, és néz ki az utcára, amelyen nótaszóval vonulnak el a századok, mennek a frontra.

Ő a századokat nézi, én meg az ő felém fordított, keszeg fenekét. Két perc is elmúlik, mire megfordul, rám néz, és így szól:

„Uljön le!”

Majd az örökhöz fordul:

„Elmehetnek.”

Beülök a mély bőrfotelba, amely fagyos, mint a jég, reszketés fog el, a fogam vacog. Ő valamit keres az asztalon, föltúrja a fiókokat, majd végül a kezébe vesz egy aktát, amely ott volt épp az orra előtt.

Fölvassa az aktát. Látom én magam is. Piros ceruzával át van húzva, alul valakinek a terjedelmes aláírása. Ránéz az aktára, majd énrám, és azt mondja:

„Menjen!”

„Hova?”

„Menjen, ahova akar!”

„Hogyhogy?”

„Mondom magának, hogy menjen. Maga szabad. Menjen haza! Négykor ki kellett volna végeznünk magát de itt van, át van húzva.”

Egyszerűen nem tudom elhinni. Kilépek a nyári forróságba. Magamra veszem a köpenyemet, föltűröm a gallérját, és reszketek a hidegtől. Csöngetek az ajtón. Bela falfehéren nyit ajtót.

„Jaj, hála istennek, próbára sem mentem. Még reggel korán fölhívtam Vranešićot, és várom, hogy jelentse nekem, mit tett, s látod, egészen kövé dermedtem.”

Többé nem tudtam, mitévő legyek. Elköltözzem valahova, befeküdjek a kórházba, szökjek, bujkáljak?

Jelentkezett Vranešić, elhívott, és fölvett zelengaji szanatóriumába.

Többször végighallgattam Krlježának ezt a történetét. Milyen mélyen élt benne ez az élmény, a halállal, az élet erőszakos befejezésével való úgyszólván közvetlen szembesülésé! És minden egyes alkalommal apró részletekbe menően, drámai fordulatokkal adta elő, mintha így megszabadulhatna attól a lidércnyomástól, amellyel ez az esemény nehezdedt rá, hogy együtt éljen vele mindenek végeztéig. Hogy megtörjem a hallgatást, megkérdem:

— Mi van Ljubo Babić kiállításával?

— Minden csigalassúsággal halad. Az előszóval nagyjából elkészültem, de megbetegedett Jelena Uskoković, aki a katalógust és a válogatást csinálja. Ljubo kétségtelenül az egyik legfontosabb képzőművészeti jelenség az összes horvát festő között. Nemcsak kivételesen tehetséges volt, hanem jó teoretikus is, de a magánéletében hihetetlenül makacs és keményfejű.

A horvát festők közül számomra Jerolim Miše is nagyon érdekes és tehetséges volt.

— És a szerb festők közül kiket emelne ki?

— A szerb festészet gazdag, de nem ismerem annyira, mint a horvátot. Kétségtelenül nagy tehetség volt Petar Dobrović. Megesett — ahogy ő mesélte —, hogy egyszerűen szükségét érezte annak, hogy beszélgessem velem, erre fogta magát, és néhány napra ideutazott Zágrábba. Gentleman volt, úriember minden tekintetben, végtelenül becsületes és őszinte. Ami a szívében volt, az a száján, és ott nem lehetett szó kompromisszumról. Igazából csak akkor kezdtem vele barátkozni, amikor már halott volt — 1942-től kezdve máig. Petar több képét nekem ajándékozta, néhányat eladtam közülük, a pénzt meg elküldtem neki. Ezek közt volt egy nagy olajfestmény is, egy szokatlanul nagy méretű arckép. Egy zágrábi barátom beleszeretett ebbe a portréba, és állandóan azzal ostromolt, hogy adjam el neki, de én nem akartam rá állni az üzletre. Amikor Dobrović a Dubrovnik melletti Mliniben nyaralt, egy táviratot küldött nekem:

Krleža, elfogyott az utolsó vasam is, itt nyaralok a leendő feleséggel. Küldj, amennyit tudsz. A Te Petarod.

Megyek ezzel a távirattal a kezemben, és találkozom azzal a bizonyos ismerőssémmel, aki szüntelenül rágta a fülemet és zaklatott a kép miatt, és mondom neki:

„Ha még mindig vevő vagy a képre, most eladhatom neked.”

„Mennyit kérsz érte?”

„Huszonötezer dinárt.”

„Adok érte tizenötöt!”

Megalkudtunk tizenkilencezer dinárban; ez hatalmas összeg volt, amiből Dubrovnikban hónapokig fényűzően lehetett volna élni.

Másnap megkaptam a pénzt, és sürgönyutalványon elküldtem Dobrovićnak. Petar elment a helyi kis postahivatalba, de azoknak nem volt annyi pénzük, hogy kifizessék. Egészen délig várt a pénzére, míg Dubrovnikból meg nem hozták az összeget. Még ugyanaznap táviratozott:

Krleža, Te örült, üdvözöl a Te Petarod . . .

1975. II. 15.

— Javaslom, hogy ma menjünk, nézzük meg Križevcit és Szép házának azt a részét — mondja Krleža, ahogy találkozunk.

Dubravában sűrű felhők fogadnak bennünket.

— Csalóka a téli napsütés. Hagyjuk Križevcit tavaszra — gondolja meg magát Krleža.

— Ha már elindultunk — makacskodtam —, akkor menjünk, ez csak átmeneti felhősödés.

És valóban úgy is volt. Vrbovecen át az elágazást követve Križevcinek vettük az irányt.

— Sohasem jártam erre, mégis ismertem Križevciben minden zugot. Idevalósi volt egy barátom, akivel együtt jártunk iskolába. Ismertem minden itteni nevezetességet, az iskolákat, a templomokat, a szép lányok nevét, a nevezetes szőlőket és bennük a vincellérházakat...

Egy kört tettünk a városban, és visszatértünk az új Kalmik Szállóba ebédelni, amikor ott, mintha lesből került volna elénk, egyszeriben előttünk termett a községi elnök a munkatársaival. Megörült, szívélyesen üdvözölte a vendéget, és azt ajánlotta, hogy tekintsük meg a múzeumot, majd ebédeljünk vele. Krleža megköszönte a meghívást, de nem akarta ezt a szép napot vendéglőben tölteni. Koprivnica felé vetük az irányt.

— Menjünk Koprivnicába, de az istenre kérem, kíméljen meg a gyárlátogatástól. Fizikailag nem bírnám elviselni. Meg kell értenie, hogy egy olyan ember társaságában van, aki a nagyapja lehetne, egy zsembes vénasszony, hát most hallgasson rá.

— Egyenesen a szállodába megyünk — hajlok a szóra.

Körbeautóztuk a várost. Hallani akartam egyet-mást Koprivnicáról, amelyet Krleža régóta ismert.

— Amikor itt nyomtattam ki befejezetlenül maradt Összegyűjtött műveim első kötetét és a Književna republikát, 1923 és 1925 között, gyakran jártam ide, de éjszakára sosem maradtam. Tizenegy óra körül értem ide vonattal, és este nyolc felé mentem haza. A kiadóm, Vošicki, meglehetősen kiegyensúlyozatlan ember volt. Istentelenül rosszul dolgoztak, ezért fölbontottam velük a szerződést, és átköltöttem a Republikát Zágrábba, ahol azután egészen a betiltásig nyomtatták.

A szállodai beszélgetésünk alatt megérkezett Pavle Gaži, a Podravka igazgatója és munkatársa, Krsto Milošić.

„Ez ebben az évben a legboldogabb napom!” — mondta Pavle.

Krleža a legelismerőbben nyilatkozott a Podravkáról.

— Koprivnica egyet jelent a Podravkával. Nézem az önök reklámját a televízióban, az a kakas imponál nekem.

Búcsúzáskor Gaži meghívja az Őreget Koprivnicába egy hosszabb itt-tartózkodásra.

— Eljövök. Különben akár eljövök, akár nem, mindenesetre szeretném, ha Zágrábban találkozoznánk. Ha lesz rá ideje, jelentkezzen!

Zágráb felé tartunk. Két faluban is temetés. Megállunk, és megadjuk a végtisztességet az elhunytinak.

— Látja, az ember tudata még mindig a kezdet kezdetén van. Ha majd az ember tényleg fölfogja, hogy élete során csak átutazóban van jelen ezen a földön, talán másképp fog viselkedni. Töri magát ez az ember és hajszojja, vagyont harácsol össze, mintha övé lenne az örökévalóság. Háborúskodik, öldököl, aztán meg úgy eltűnik, mintha a szél fújta volna el.

— Ezen a vasúton — mutatja Krleža — számtalanszor utaztam Pestre. A vasút bal oldalán što-nyelvjárásúak élnek, a jobb oldalán kaj-nyelvjárásúak. Valahogy úgy esett, hogy éppen a vasút a határ köztük. Ezt a falut, amelyen most haladunk át, Lepavinának hívják. Nos, itt, Lepavinában ugyanezen a vasútállomáson szálltunk le Belával 1920 júliusában. Némi poggyászt és bútort, amink volt, már korábban ide küldtünk, és az itt várt bennünket a vasút raktárában. Mindennek velünk együtt egy fogatos kocsin Duga Rijekába kellett volna indulnia.

Amikor elmentem átvenni a poggyászunkat, a fiatal vasutas, egy magyar fiú, aki éppen csak annyit beszélt a nyelvünkön, hogy alig tudtam szót érteni vele, egy istenért sem akarta kiadni a poggyászt, mert hogy neki most más dolga van, hanem jöjjen én holnap kilenc órára. Amikor megelégettem ezt a huzavonát, ráförmedtem magyarul: „Maga nincs tisztában azzal, hogy egy gróffal beszél. Ha most telefonálok Zágrábba, fél órán belül repülni fog az állásából.”

A magyar fiú zavarba jött, fogta a kulcsokat, és kiadta a holminkat. Így kezdődött a Duga Rijeka-i tanítóskodás, ami köré a különféle professzorok és tanárok legendát szöttek, teljesen ostobán összekörve ezt a *Vučjakkal*. Igaz, hogy ott éjszakákon át dolgoztam. Így 1921 augusztusáig, a hosszabb-rövidebb távolmaradások ellenére, sajtó alá rendeztem a *Hadistent*, dolgoztam a *Zöld lobogó* című regényen, amelyből később a *Vučjak* dráma keletkezik, de ott írtam meg a *Melánia kisasszony és a három gavallért* és a *Galíciát*, no meg egy seregnyi cikket.

Zágrábtól nem messzire Krleža fölfigyel egy gótikus templomra.

— Ez a város körül volt véve meglehetősen szép, barokk templomocskákkal, de mikor Izidor Kršnjavi elkezdett foglalkozni a kultúránkkal és az építészetünkkel, néhány templomot gótikus stílusban átépíttetett, és így az építészével nagy örültséget vitt véghez ezekben a falvainkban, valójában vandalizmust, amikor a barokkból neogótikát csinált.

Krležának, nem tudom, minek kapcsán, ma eszébe jutott dr. Berislav Borčić barátja is, aki hosszú időt töltött Kínában, különben pedig Zágrábban a Közegészségtani Intézet igazgatója volt. A rebrói kórház

ikerpárja egy ugyanilyen kórháznak, amelyet Borčić a távoli Kínában építtetett.

— Szép és fiatal felesége volt, Mara. Noha már néhány éve házasságban éltek, az asszonynak nem született gyermeke. Kantoni tartózkodásuk idején pusztán tréfából elment egy javasasszonyhoz. Az megnezte, és így szólt:

„Magának nincs gyermeke, és ezért boldogtalan. Ne aggódjon. Egy év múlva egy fiút fog szülni. Gyorsan azután még egy gyermeke születik. Mondhatnék magának még valamit, de azt inkább hagyjuk.”

„Mondja el!”

„Maga nem lesz hosszú életű. Váratlanul meg fog betegedni. Magányosan hal meg egy házban. Tél lesz, az ablaka alatt egy almafa fog állni, belepve hótakaróval.”

Mara ezt adomaként mesélte el nekünk. De valóban két gyermeke született, boldogok voltak. A házuk köré kínai növényeket ültettek, hogy emlékeztessék őket a távoli országban töltött éveikre, de gyümölcsfa nem volt köztük.

Mara Borčić hirtelen, egyik napról a másikra megbetegedett. November vége felé fölvették a srebrenjaki szanatóriumba.

Egy este megbeszéljük a férjével, hogy meglátogatjuk. Amikor a szanatóriumhoz értünk, Berica megmutatta nekem annak a szobának az ablakát, amelyben a felesége fekszik. Esett a hó. Az ablakon keresztül fény vetődött egy széles koronájú fára, amelyet belepett a hó. Ahogy megnézem közelebbről, látom: almafa. Várok fél órát, várok egy egész, míg végre megjelenik Borčić:

„Krléža, Mara ebben a pillanatban halt meg.”

Semmiben sem hiszek, semmit sem tudok, de mindaz, amit elmondtam, színgaz.

1975. II. 17.

Samoborba tartunk. Rég nem jártunk ott. Černomerecben Krléža megkér, hogy lassítsak:

— Forduljon le az első utcán balra... Ott jobbra álljon meg! Látja ezt a templomot?

— Látom.

— Hogy tetszik magának?

— Furcsa.

— Nos, látja, ennek a templomnak, amely Szent Miklósról kapta a nevét, én készítettem az eszmei vázlatát.

— Még ilyesmivel is foglalkozott?

— Csak pusztá tréfából! Jaromir Dupsky műépítész barátom megrendelést kapott egy templom megtervezésére. Ülünk a Medulic kávé-

házban 1939-ben, elhúzó a táskámból egy blokkot, és fölvezolom a templom tervét, amelyhez közvetlenül kapcsolódik a parókia is. A legapróbb részletig lerajzolom, hogyan kellene festenie kívülről és belülről. Es Jaro elment, sokáig nem láttam. Az én vázlatom alapján elkészítette a tervet, a templom építésébe 1940-ben fogtak bele, és íme, saját templomom van Zágrábban.

A vasút mentén balra fordulunk, és kijutunk a Selska cestára.

— Itt katonai barakkok álltak, 1916. november 21-én ügyeletben voltam. Szalonnát süttünk a vaskályhákban, amikor betoppant Klein Zuchtsführer, Ivan Meštrović feleségének, Rose Kleinnak édestestvére, és közölte velünk, hogy Bécsben elhunyt Ferenc József császár. Dél elmúlt, minden zágrábi templomban megkondították a harangokat, én pedig azt a parancsot kaptam, hogy azonnal rakjuk ki a féllárbocra eresztett zászlókat minden nagyobb épületre.

Mialatt ott állunk az út mellett, egy rövid fekete szakállat viselő fiatalember halad el mellettünk.

— Ez Leonardo da Vincire hasonlít. Tudja, hogy Leonardo koraszülött volt?

— Nem.

— Az anyja lóháton ebédet vitt Leonardo apjának. Egyszer csak a lónak megcsúszott a lába, az asszony rosszul esett, és ott a gyepen megszülte Leonardót.

Mint mindig az asszociációk sortüze után — rövid hallgatás. De tudtam, hogy újak következnek.

Az autóban a szélvédő üveg alatt egy becsomagolt könyv feküdt.

— Meg szabad kérdezmem, hogy mi ez? — mutat rá Krleža.

— Könyv, Branko Ćopić verseskötete, *A Bosanska Krupa-i kedves*. Mersad Berber rendhagyó módon illusztrálta, és elhoztam magának megmutatni.

Krleža fölteszi a szemüvegét, és figyelmesen lapozza a könyvet.

— Érdekes, bár kívül esik az én konvenciómon, de el kell ismerni, hogy nagyon szép. Bela kedveli Berbert, örülni fog, ha ezt látja.

— Ön sok festőről írt, még Moša Pijadéről is...

— Igen, öcsémuram, sőt a barátja is voltam a legnehezebb napokban.

— Moša hogy viseltetett maga iránt?

— Nem tudom, az ő élete furcsa volt. Mindig valakinek az árnyékában élt. Egyszer kitérta előttem a lelkét, mondván: azt kellett megérnie, hogy ő, a forradalmár, helyettese legyen Ribarnak, a polgári politikusnak.

— Milyen magatartást tanúsított Moša az 1939-es összetűzés idején?

— Elfordította tőlem a fejét.

— Hogyan?

— Ültem egy kávéházban Krsto Hegedušićyal és Zvonimirral, Richt-

mann-nal. Bejön Moša, én köszönök neki, ő nem. Fölállok, odalépek az asztalhoz, amelynél ott ül még Galogaža és Prica is, és mondom Mošának:

„Én köszöntem neked, te meg elfordítod a fejed. Érdekelne, hogy mit jelentsen ez?”

„Nem vagyok hajlandó köszönni neked, ha azokkal a csirkefogókkal ülsz egy asztalnál!”

„Igen, és te itt angol lordok társaságában ülsz!”

A háború után úgy tett, mintha mi sem történt volna . . .

A lordokról és a nemességről jut eszembe: olvasom a francia lapokban, hogy a híres színész, Burton Jelisaveta Karadorđevićot veszi feleségül, Pavle herceg lányát, aki szintén színész. Nézem a fényképeken. Nagyon szép nő. A francia sajtó színészi tehetségét dicséri.

Slavko Čačić vendéglőjében, Samobor fölött megittunk egy kávé és konyakot, majd elindultunk haza. Črnomerecben laktanyák mellett haladunk el.

— Itt, ezekben a kaszárnyákban fészkel és szunnyad a háború! Itt óvják, táplálják és kényeztetik. De mit tehetünk, ha másként nem lehet.

— Nem ismerek még egy író, aki annyira kikelt volna a háború és a hadakozás ostobaságai ellen, mint ön.

— Írtak róla mások is, de mi hasznunk belőle? Az emberben él a vadállat, és ez a vadállat nem állhatja meg, hogy időről időre ne ugorjon a másik torkának, és itt az emberi értelem tehetetlen.

— A napokban olvastam Sava Štedimlija könyvét, az *Antikerležiánu-sokat*, de Štedimlijáról keveset tudok.

— Crna Gora-i, szocialista meggyőződésű tanár volt. Valamivel idősebb Zogovićnál és Đilasnál, és olyan szóbeszéd is járta, hogy éppen Štedimlija volt az, aki a szocialista eszmék felé irányította őket. Később esküdt ellenségekké lettek. Đilas és Zogović a rezsिम besúgójának nevezték. A háború előtt Zágrábban élt. Amikor az oroszok letartóztatták, elszállították Szibériába, és ha jól tudom, kilenc évet töltött el ott. Hruscsov szabadon engedte, és hazaküldte Jugoszláviába. Álnéven kezdett jelentkezgetni a Crna Gora-i folyóiratokban, hagyományos témákkal foglalkozó írásokkal, de amikor kiderült, kiről is van szó, nem akarták többé közölni.

Néhányszor eljött hozzám, és tettem valamit az érdekében, hogy írhasson. A felesége, amíg távol volt, egész idő alatt várt rá. Néhány éve halt meg Zágrábban.

1975. VII. 3.

Zágrábban kánikulai hőség. A piros lámpa mögött az emberek ki- lépnek az autóbusból, hogy lehűljenek. Megígértem Krležának, hogy jelentkezni fogok, de most szívesebben mennék el Čatežba fürödni.

— Jöjjön — mondja —, majd keresünk egy árnyékos helyet. Fél egyre az Intézetben leszek.

Krleža maga van az Intézetben. Rajta kívül csak a portás van a munkahelyén. Krleža irodájának nyitva az ajtaja. Először látom nyakendő nélkül a hivatalban.

— Végre egyszer már nekem is melegem van.

— Miért jön be az Intézetbe?

— Semmi mást nem csinállok, csak levelekre válaszolok. Ezenkívül egy fiú járt itt, egy szerkesztő Čačakról. Küldtek már néhány levelet, írásokat kértek tőlem, most meg ő egyszeriben itt termett nálam. Be sem jelentette magát. Csak beállít, és bemutatkozik. Nem segíthettem neki, mert nincsenek új írásaim. Sajnálom a fiatalembert, ekkora utat megtett, és üres kézzel tér vissza. Pénzem sem volt, hogy adjak neki pár százezret, amin elmehet valamelyik uszodába. A véletlen úgy hozta, hogy úgyszólván üres zsebbel indultam el otthonról. Lám, az emberek képesek ennyit utazni, anélkül, hogy meggyőződnének egy-két dologról...

Ferenc Józsefről beszélgetünk.

— Alkalmam volt látni őt. Uralkodásának hatvannyolc éve alatt többször járt Zágráiban mint a horvátok királya. Beszélt horvátul, nem éppen jól, de beszélt.

Ferdinánd főherceggel, a trónörökössel, aki öccsének a fia volt, az utolsó években a hivatalos beszélgetéseket kivéve egyáltalán nem érintkezett. Ferdinándot nem túrhették, mert rangon aluli házasságot kötött, Sophie Chotek grófkisasszonyt vette feleségül, a későbbi Hohenberg hercegnőt, akinek nem volt meg a megfelelő nemesi rangja. A császári családból senki sem ment el az esküvőre. Ferenc József szárnysegédje, aki jelen volt, amikor a császárral közölték, hogy Ferdinándot megölték, tanúsítja, hogy csöppet sem lepődött vagy rendült meg.

„Aha, szóval vége! Hát jó...” — így fogadta a császár a hírt.

Azt beszélik, hogy egy szarajevói szobrász nő megpróbálta elkészíteni Ferdinánd és Szófia halotti maszkját, de izgatottságában a gipszet kenőcs nélkül, közvetlenül rakta az arcukra, és amikor leemelte a maszkokat, mindkettejük arca meg volt nyúzva.

Miután Ferenc József császár 1916-ban meghalt, Károly került a trónra. Az új császárnak tisztelegnie kellett a halott császár előtt, akinek nem volt felesége, Genfben megölte őt egy olasz anarchista, Lucchhini, a császár pedig már törvényes felesége halála előtt is együtt élt szeretőjével, Schrott Katalinnal.

Állítólag Schönbrunntól nem messze építtetett neki villát, és bár mikor úgyszólván papucsban átmehetett hozzá. A szeretőjénél közönséges polgár volt. Soha nem beszélgetett vele államügyekről, és azt sem engedte meg, hogy az asszony bárki számára a közbenjárását kérje vagy protekciót eszközöljön ki.

Hozzátartozott az életéhez. Károly tudta ezt, és amikor meg kellett adnia a végtisztességet a halott császárnak, elhívta Schratt Katalint is.

Károly is olyan nőt vett feleségül, akit az osztrák uralkodóház sohasem fogadott be, a Bourbon-Parma családból való Zitát.

Az egész udvar összegyűlt a császári palotában az új császárra várva, hogy vele együtt járuljon a ravatal elé, amelyen Habsburg Ferenc József feküdt. Idegesen tekingettek a bejárati ajtó felé, és amikor két hintót láttak megállni, elállt a lélegzetük. Az egyikben Károly ült, a másikban pedig a halott császár szeretője.

Károly egyik oldalról Katalinba karolt, a másik oldalról a feleségébe, és az egész udvar megbotránkozására elindult fölfelé a lépcsőn.

Ekkor megszólalt egy idős gróf:

„Látják, ebben a pillanatban omlott össze a császárságunk.”

Átment a szomszédos szalonba, leült, és kilehelte a lelkét... — így mondják.

1975. XI. 14.

Kétnapos olaszországi tartózkodásról hazatérve fölhívtam Krležát.

— Mikor hagyja már abba ezt az örökös csavargást? Mondja csak, melyik hírszerző szolgálatnak dolgozik maga, és kinek az utasítására utazott külföldre?

— Nehéz ám ilyen hivatalra szert tenni, Krleža.

— Na, jól van. Mikor látjuk egymást?

— Holnap.

— Akkor vacsorázzunk nálam.

Ma délelőtt tízkor csöng a telefon.

— Késő lesz estig várni. Addig még meg is halhatok. Ezek a búcsú napjai, legjobb lesz, ha együtt ebédelünk. Várom önt a Šumski dvorban délután kettőkor.

Valamivel korábban érkeztem, és kimentem az étterem elé, hogy ott várjam meg. Pontosan a megbeszélte időpontban befut az autója.

Az étterem főhelyén ülünk. Mögöttünk valaki hangosan, németül beszél.

— Azt az urat, aki most beszél, három éve nem láttam, de fölismerem a hangjáról. A Zágrábi Rádió volt igazgatója.

Ma jubileumot ünneplek, ezért innunk kellene valamit. Ötvenhat évvel ezelőtt, ezen a napon keltünk egybe Belával. Az esküvőt, ahogy már meséltem magának, a Szent Balázs templomban tartottuk, majd a tanúinkkal, Ljubo Babićtyal és Milan Begovićtyal a Palace Hotelban vacsoráztunk, abban a sarokban, amelyben éveken át saját asztalom volt.

— Lakodalmat nem rendeztek?

— Miféle lakodalmat!? Ki rendezte volna, és ki fizette volna? Az én apám évekig úgyszólván nem is beszélt velem. Költő és újságíró, ami akkor voltam, számára nem jelentett a polgári rendhez méltó foglalkozást. És ráadásul még kommunista agitátor is. Hát lehettem volna ennél rosszabb az ő szemében? Így néztek rám Bela szülei is. Sok idő eltelt, mire sikerült „bizonyítanom”, és rendszeren kommunikálhattunk.

— Hát hol laktak?

— Továbbra is az én albérleti szobámban maradtunk a színésznő Milica Mihičićnél. Egy keskeny ágy volt benne, azon aludtunk mindketten. Az ágy végtelenül tágasnak tűnt nekünk; elérték volna benne még ketten — akkor legalábbis úgy gondoltam. Bela és én együtt nem nyomtunk száz kilót. Amikor sok évvel később ellátogattam ebbe az albérleti szobámba, az ágy gyerekágyának tűnt számomra, és azt kérdeztem magamban: hogy alhattunk ebben ketten?

A házasságba hozományt is vittünk magunkkal: én egy selyemes-nyőtt, Bela egy vörös poharat. Még ma is őrzi. Egy nagyobbfajta, régi kristálypohár... Nos, így kezdtük.

— Úgy tűnik-e önnek, hogy ez az ötvenhat év gyorsan elszaladt?

— Nem. Ez hosszú és nehéz idő volt, hosszú út, sok emelkedővel és szerpentinnel, szakadékkal és szurdokkal, sötét éjszakákkal és borulásokkal. Mindez mégis túl sokáig tart. És váltig azon csodálkozom, hogy Bela akart engem. Nem voltam senki és semmi, néhány megjelent könyv, és ennyi az egész.

— Tulajdonképpen mikor ismerkedtek meg?

— Kislány kora óta ismerem, még 1910-ből. A nagybátyja, vagyis édesanyjának az öccse, aki nem sokkal volt idősebb nála, együtt járt velem a hadapródiskolába. Szünidőben gyakran meglátogattam, és Bela nyitott ajtót, amikor megérkeztem. Hosszasabban először akkor beszélgettem Belával, amikor utoljára kísérte el a nagybátyját Magyarországra, a zágrábi pályaudvaron 1911-ben.

A fiú egyre azzal tömte a fejét: Krleža ezt is tudja, Krleža azt is tudja, Krleža ilyen, Krleža amolyan. Ő elolvasta a *Pánt* meg a *Három szimfóniát*, és mint mondja, belém szeretett.

1917-től kezdve naponta együtt voltunk. Amikor pedig összeházasodtunk, nem tudtak róla sem az ő szülei, sem az enyéim, minden a legnagyobb titokban zajlott. Írásban értesítettük őket; mindegyiküknek valóságos megrázkódtatás volt.

Az én szüleim is, az övéi is sajnálták Belát, hogy tönkreteszi az életét, mert egy közönséges kommunista szélhámoshoz ment feleségül.

— Érdekes lenne az ön szemével látni a régi Zágrábot...

— Legjobban Ivo Vojnović írta le ezt, amikor az apjával ideérkezett az Adria mellől. Apját, Konstantint akkor nevezték ki egyetemi tanárnak. A főpályaudvarra, a mostani nyugatira érkeztek meg, fiákkal vágta át a színház közelében álló kukoricáson, majd a sáros

utcákon a szállóig. A Jelačić tér és az emlékmű egy adta por, közrefogva tehenektől, malacoktól és lovaktól. A gyermek Vojnovićot Split és Dubrovnik után mindez egy nagy, poros falura emlékeztette...

A Gvozdon elválunk. Krleža az utcája elején kifordul, és a parkon keresztül halad tovább. Belegázol a szűk ösvényt vastagon beborító, sárga, őszi avarba. Visszafordul, és integet. Szítál az eső, kevés levél maradt már az ágakon, ami azt jelzi, hogy hamarosan vastag ködökbe fogunk burkolózni.

1976. III. 5.

— Mit csinált ma? — kérdezem.

— Levelekre válaszoltam, és eszembe jutott egy, amelyet Londonból küldtek. De az eset nem ezzel a levéllel kezdődik, hanem vele fejeződik be. Tudniillik 1916-ban a katonaságnál arra lettem figyelmes, hogy valami nincs rendben a szívemmel. Beutaltak és fölvettek a kórházba Munkácsra, amely most orosz területen fekszik. Ott egy valódi kórházi tábor működött, barakkokban elhelyezett ötezer beteggel, a városon kívül, amelytől egy patak választott el bennünket. Gyakran kijátszottuk az örök figyelmét, átgázoltunk a vízen, és bementünk Munkácsra korhelykedni. Egyszer azonban valami magyar fiúk igazi verekedést rendeztek az ottani kocsmában, és teljesen szétverték a berendezést. Én is rákerültem azoknak a listájára, akik a városban jártak. Lecsuktak, de két raport után szabadon is engedtek.

Egy nappal a fogdából való kiszabadulásom után hívat az a tiszt, akinél raporton voltam. Nagyon kedvesen fogad, hellyel kínál, és így szól:

„Tisztelt kolléga, elnézését kell kérnem mindazért, ami önnel történt. Utólag meggyőződtem arról, hogy ön a kérdéses időben tényleg nem volt a kocsmában. De nem ezért kértetem, hanem valami egészen más miatt. Meglehetősen késéssel jutott el hozzám a hivatalos közlöny, és benne az áll, hogy önt tisztté léptették elő, ezért kötelességem, hogy visszairányítsam a zágrábi parancsnokságra, hogy ott megkapja új beosztását. Itt van a Zágrábig szóló vonatjegy és hatszáz korona úti-költségre, és még ma elindulhat, ha az egészségi állapota megengedi, illetve ha megfelelő az erőnléte, különben pedig mindenképpen jobb a zágrábi kórházban feküdni, mint itt, a harctér tőszomszédságában.”

Fogtam a poggyászatot, és Budapestnek vettem az irányt. A vonatban eszembe jutott, hogy van egy barátom, aki a pesti hadügyminisztériumban dolgozik. Elmentem hozzá, és megkérdeztem, hogy ő is nézze meg még egyszer azt a hivatalos lapot, és ellenőrizze, hogy valóban előléptettek-e, mert mindez kétségesnek tűnt számomra.

Előkereste a kérdéses lapot, megnézte, egybevetette bizonyos okmányokkal is, majd így szólt:

„Ez tévedés. Egy másik Miroslav Krležáról van szó, aki veled egy évben született Zágrábban, de nem ugyanazon a napon. Legjobb lesz, ha hallgatsz. Elhelyezlek itt, a Vöröskereszt-kórházban, maradj itt egy ideig.”

„Befeküdtem” a kórházba, és minden este színházba vagy hangversenyre mentem. Később hazautaztam Zágrábba. Így húztam ki magam a névrokonom számlájára. Tizenhárom évvel később egy ismeretlen úr állít be hozzám, és így mutatkozik be:

„Miroslav Krleža vagyok. Tisztelt uram, engem már két ízben tartóztattak, most is éppen a börtönből jövök. Biztosan magát keresik, csak hogy tudja...”

1929-ben a Hrvatska straža 150. számában megjelent egy írás, amely azt állítja, hogy én csak proletárnak adom ki magamat, valójában azonban háztulajdonos vagyok. Az építkezési engedélyt egy bizonyos zágrábi illetőségű Miroslav Krležának adták ki, de nem nekem, hanem a hasonmásomnak.

Sok évvel később kapok egy levelet Londonból, amelyben egy fiatalasszony így figyelmeztet:

„Az Ön lánya, Krleža úr, a házasságomat veszélyezteti. Összeszűrte a levelet a férjemmel, aminek bizonyítására itt küldöm Önnek a leánya Varsóból írott levelezőlapját.”

Ismét eltelt egy bizonyos idő, amikor egyszeriben Belát elárasztották egy rakás távirattal, mély fájdalommal nyilvánítva bennük részvétet halálom alkalmából. Ilyenformán egész életemen át végigkísértek a névrokonom miatt engem ért galibák. Érdekes, hogy ugyanazoknak a lányoknak is udvaroltunk.

1976. IX. 12.

— Valamelyik nap láttam Augustinčićot. A Tuškanacon találkoztunk. Látom, készen van, fél oldalára megbénult, és alig áll a lábán.

Évek hosszú során át, ha barátok nem is, de jó ismerősök voltunk. A harmincas években egy varaždini térre Sándor királynak egy természetfölötti méretű emlékművet készített. Közvetlenül a leleplezése után volt alkalmam látni fényképen. A leleplezés utáni napon találkoztunk a Medulić kávéházban, Augustinčić beszélt nekem az emlékműről, majd így szólt:

„És tudja, Krleža, milyen disznóság történt az emlékműavató ünnepségen?”

„Nem tudom.”

„Közvetlenül az ünnepség előtt az emlékművet egy nagy zászlóval

takarták le. Amikor a különmegbízott lerántotta a zászlóleplet az emlékműről, a jelenlevők kővé dermedtek. A királynak arra a kezére, amelyen egy magasba emelt oklevelet tart, egy szemeteskosár volt akasztva.”

„No és aztán?”

„Ez botrány! Gondolja csak el, egy szemeteskosarat akasztani a kezébe!”

„Ez nem botrány, hanem nagyon is helyénvaló dolog, mert ha valaki szemeteskosarat akaszt a királynak arra a kezére, amelyben a diktatúrarendeletet tartja, az haladó tettet hajt végre, különben meg az egész emlékmű nem érdemel különösebb figyelmet.”

Augustinčić istentelenül lehordott, és a háborúig nem is láttuk többé egymást.

— A háború alatt járt önnél?

— Igen, Stevo Krajačić küldte, beszéljen rá, hogy menjek el a partizánok közé.

— És maga mit mondott akkor neki?

— Legyünk nyíltak és őszinték: az akkori körülmények közt Augustinčić nem lehetett az az ember, akiben megbízhattam volna. Először is, mert nyolc éven át nem beszéltem vele, abban az időben, amikor királyi emlékműveket csinált, rám a legcsúnyább szitkokat szórta, és nem beszélt velem, most meg idejön, és hív a partizánok közé. Időközben velem is igen kellemetlen dolgok történtek. Amikor találkoztam Josip Krašsal, a Központi Bizottság tagjával, mindazok után, ami körülöttem történt, köszöntem neki, és beszélni akartam vele. Ő engem majdhogynem leköpött:

„Veled nem beszélgetek, és nem akarom, hogy valaki meglásson a társaságodban, aztán meg kellemetlenségem támadjon belőle.”

1941 áprilisában, az akkori Kulin bán téren találkozottam Pavle Gregorićtyal. Arra kértem, hogy kössön össze a Párttal, ő meg csak megismételte, amit egyszer már mondott nekem, ilyenformán:

„Előbb térdelj csak le, és kérj bocsánatot, aztán beszélgethetünk.”

Ilyen tényállásnál én valójában nem utasítottam vissza, hogy Antun Augustinčićtyal beszélgessek, hanem azt kértem, hogy kössön össze valakivel a vezetőségből, mert előbb tisztázni szerettem volna egy-két dolgot mindazok után, ami az Irodalmi Füzetekből rám zúdult, és a nyakamba ömlött. És senki sem jelent meg nálam, akivel szabadon konspirálhattam és elbeszélgethettem volna, de nem is jelentkezett ilyen. Egy ízben elküldték hozzám — ahogy arról már beszéltem — Stilnovičot. Őrdög tudja, hol nem volt, de énnálam nem járt. Később azt mondta, hogy többször elsétált a házam előtt, de nem mert bejönni, mert attól félt, hogy nyomában a rendőrség.

És később mindannyiukkal kibékültem. Ő, hányszor emeltem kalapot és nyújtottam kezét parancsra a háború után olyanoknak, akikkel ezt

sohasem tettem volna meg, ha nem kaptam volna rá határozott utasítást.

— Köztük volt Nazor is?

— Miért? Nazor költő volt, idős professzor és tisztességes ember. Ostobaság volt tőlem, hogy hátat fordítottam neki, és megtámadtam a Pečatban, mert Jeftićre szavazott, mint ahogy éppen olyan ostobaság volt Jeftićre szavazni is.

Erről a Nazorról sem beszélt még senki tisztességesen és elmélyülten, noha sokan foglalkoztak vele, még Antun Barac is. Baracé volt húsz évén át a hazai irodalom katedrája a zágrábi egyetemen, és ő ez idő alatt említést sem tett az én nevemről. Ez veszélyes lett volna, mert Krleža: ez mindig olyasvalami volt, ami miatt az emberek a fejüket csóválták. Nem tudom, hogy miért, mindig abban a Krležában látták a veszélyt.

1976. XI. 30.

Úgy volt megbeszélve, hogy a kertbe vezető bejárat előtt, a platón várom meg az Őreget, de amint megérkeztem, Bela integetni kezdett az ablakból:

— Jöjjön fel egy percre!

Az ajtóban fogad, maga is ünnepi ruhában, de meglepődik:

— Ó, fekete öltöny, mit jelentsen ez?

— Nos hát, ez már a második napja a köztársaság ünnepének, és egy olyan ember házába jövök, aki egész életén át a köztársaságért harcolt, s íme, megérte eszményeinek a beteljesülését, így hát kétségtelenül van rá ok, hogy ezen a napon ünneplőben jöjjön az ember ebbe a házba.

— Hagyja csak, kérem, az én eszményeimet, hanem Bela nem akart elengedni bennünket a városba, amíg nem isszuk meg együtt a kávénkat.

Bela fölleveníti 1932-es párizsi utazásukat, amikor Krležával munkásétkezdékben ebédeltek, majd nápolyi tartózkodásuk emlékeit.

— Ahogy megérkeztünk, már első este sétára indultunk a tengerparton. Egy embert látva ott sétálni és holdfénynél olvasni, Krleža azt mondja nekem:

„Ez nem épeszű, ha éjjel holdvilágnál olvas.”

„Miért, Krleža úr?” — fordul hozzá a fiatalember.

„Honnan tudja maga, hogy ki vagyok én?”

„Tudom, maga Krleža, az író.”

Ahogy közelebb lépett, Krleža fölismerte:

„Ó, hát én is ismerem magát, még azt is tudom, hol van a ház, amelyben lakik. A bejárat fölött Gutenberg szobra áll, az ön apja pedig nyomdász.”

Különös találkozás idegenben.

Bemegyünk a városba. Krleža körbe akarja járni a Száván fekvő egyetemista lakótelepet. Kerülgetjük a pavilonokat.

— Nem rossz itt az egyetemistáknak. Csöndes a környék, és parkoltatva van. Még ha a szobák is tiszták, valóságos kis mennyország.

Az Esplanade-ban összetalálkozunk az újságíró Jozo Puljizevićtel. Krleža helytel kínálja. Üdvözli amott kissé távolabb a festő Željko Sečevićet is; őt szintén meghívja a társaságunkba.

— Épp most mondom Enesnek, hogy tetszik nekem az Esplanade-n, ellaknék itt.

— Maga sokat is tartózkodott itt — mondja Puljizević.

— Igen, átellenben laktam, és azokban az években, 1935 és 1938 között gyakran tartottam itt a fogadóóráimat, amott lent, a kandalló mellett volt az asztalom.

Tito utasítására 1937-ben följelentettem a zágrábi rendőrfőnököt. A följelentést valójában az akkor elítélt kommunisták csoportja tette. Egyiküket, aki köztük volt, kidobták az ablakon, és azt mondták, hogy ingyilkosságot követett el. Akkor a párt nevében azt a feladatot kaptam, hogy járjam körbe a legtekintélyesebb hazai embereket, és gyűjtsék aláírásokat, hogy perbe fogják a zágrábi rendőrfőnököt kínzás alkalmazásáért és a vizsgálati hatáskörrel való visszaéléseért. Utazgattam Lubljánától Belgrádig és vissza. Ellátogattam az öreg Kidričhez, Oton Župančičhoz, Živko Balugdžičhoz, több mint harminc személyhez, hogy negyerjem az aláírásukat. Könyvet lehetne most írni arról, amit egyesek akkor mondtak és ahogy reagáltak. Amikor minden egybegyűlt, a losszié elsüllyedt az ügyész fiókjának fenekén. A kormány megbukott, és az új kormányfő Dragiša Cvetković lett.

Egyszerrel megmozgattam a közvéleményt egy ilyen perindítás érdekében, és úgy azokban a napokban egyszer belépek az Esplanade-nak ebbe a termébe. És nem vettem észre, hogy pont az előtt az asztal előtt találtam magam, amelynél Dragiša Cvetković ült, a Szávai Bánág bánjával, Stanoje Mihaldžićtyal és természetesen a rendőrfőnökkel és kíséretével.

Mikor így ott termettem, mintha az égből pottyantam volna, mit volt mit tennem, folytatnom kellett az utamat befelé. Ekkor valamelyikük odakiáltott: „No, nézd csak, Krleža!” Kalap nem volt a fejemen, az asztal mellett elhaladva meghajoltam, e szavak kíséretében:

„Uraim, a köszönésemet fogadják jólneveltségem jeléül!”

Elmentem az asztalomhoz, és megkezdtem a klienseim fogadását, akik egytől egyig gyanús alakok és „kommunista szélhámosok” voltak.

Ha már Mihaldžićről esett szó: 1931-ben útlevelet kértem Csehországba és Lengyelországba, hogy láthassam a drámáim bemutatóját, legalábbis így indokoltam meg az útlevélkérelmemet. A kérelmet Cvet-

ko Horvat rendőrségi főtisztviselő azzal utasította el, hogy úgymond „a közéleti tevékenységem miatt nem adhatnak ki számomra útlevelet”.

Erre levelet írtam a rendőrségnek, és benne elmondtam, hogy a külföldi közvélemény érdeklődik, hogy én ott leszek-e Varsóban. Amennyiben nem kapok útlevelet, úgy nem marad más hátra számomra, mint hogy nyilvánosan közöljem, miszerint rendőrségi tilalom miatt nem utazhatom oda.

Két nappal később telefonon hívatnak a rendőrségre. Elmegyek, ott azt mondják:

„Menjen el a Felsővárosba, a báni palotába. Jelentkezzen Mihaldžić úrnál, ott várja önt az útlevele.”

A báni palotának ugyanabban a dolgozósobájában fogadott, amelyben 1943-ban Pavelić vagy 1945-ben Bakarić. Intett, hogy üljek le. Kihúzta a fiókot, kivette az útlevelet, meghajolt, és én szinte szó nélkül hagytam el a dolgozósobáját. Azt akarta ezzel a gesztussal mondani: „Te engem támadsz, de látod, az én kényemnek vagy kitéve.”

Kimentem egy percre. Amikor visszatértem, Krleža Napóleonnal beszélt:

— Az ifjú császár tiszteletére rendezett nagyszabású ünnepséget betöltötte a nép izgatott üdvívalgása.

„Látja, Felség, milyen lelkesen köszönti a nép” — mondta Napóleonnak a kíséretéből valaki.

„Hagyja ezt, kérem, én nem vagyok Bourbon. A nép nem engem üdvözöl, hanem a lovaimat és az aranyozott hintóimat!”

A napokban újraolvastam, hogyan írta le Tolsztoj az 1805. december 2-i austerlitz-i ütközetet. Mondhatom, rosszul sikerült. Egy csomó tény teljesen eltér. Van egy érdekes részlete, amikor Napoleon a vezérkar körében ül, és beszélget, majd egyszercsak közébe jut valami:

„Tudják önök, hogy ma van a császárságom első évfordulója, és ezt senki sem ünnepli?”

Valamivel később a dombokon örömtüzek tűntek föl.

„És ehhez mit szól, Felség?” — kérdi ismét a kíséretéből valaki.

„Igen, de nekem jutott eszembe!”

Folytatódott az ünnepség. Pezsgőt ittak, másnap pedig kezdetét vette a legvéresebb ütközetek egyike, amelyben egy tucatnyi tábornok és katonák ezrei veszítették életüket, s amelyben végül Napoleon diadal-maskodott.

Ez a napóleoni ütközet a háborúk és a hadviselés történetének egyik legvéresebb és legszonyosabb dátumává vált.

1977. III. 6.

A Brežice motel kellemes és tiszta. Az emberek jönnek és mennek, ügyet sem vet ránk senki, nem ismerik föl Krležát. Sok az átutazó idegen, de vannak hazaiak is.

— Nagyszerű ez a kocsmá — jegyzi meg Krleža. — Ezek közül, akik úton vannak, és betérnek ide, egyik sem olvasott soha egyetlen könyvet sem. Ez jó, így legalább nyugtunk van a különféle tekintetek-től. Ide érdemes eljárnunk. Hanem még a kocsmában szerettem volna kér-dezni magától valamit. Hallgatta dr. Salamon Löwy visszaemlékezését a televízióban?

— Csak keveset láttam belőle, öt-hat percet.

— Amikor 1929-ben Sándor király diktatúrája nyomán hallatlan terror lángolt föl a kommunisták ellen, amely már 1921-ben megindult a kíméletlen államvédelmi törvénnyel, e páratlan terror és üldöztetés közepette számos más zágrábival egyetemben, Löwyvel egy időben en-gem is letartóztattak. A Bedeković rendőrfőnökkel való találkozásom-ról már beszéltem önnek, de az este eszembe jutott még egy részlet. Azon a bizonyos forró, júniusi napon éjfél körül értem jött az ór a cel-lába, hogy Cvetko Horvat elé vezessen kihallgatásra. Belépek az irodá-jába. A padló nedves, az asztal nedves, vérnyomok . . .

„Bocsásson meg, Krleža. Volt itt egy jelenet, és csupa olaj minden, látja maga is. Dr. Löwy volt itt kihallgatáson, vallomástétel közben fölkapta az asztalról a fölbontott halkonzervet, és megkísérelte fölvágni az ereit.”

Horvat velem beszélget, és vacsorázik. A vendéglőből hideg borjú-sültet hozatott valami savanyúsággal és fél liter bort. Falatozás és iszo-gatás közben úgy beszélget velem, mintha nem is kihallgatáson lennék, hanem csevegnék.

„Nem fér a fejembe, Krleža úr, hogy szándékozzák maguk, kommu-nisták megszerezni a hatalmat. Ez kész utópia! Maguk csak maréknyian vannak, és hogy a maguké legyen a hatalom, ahhoz híveket kell sze-rezniük, és maguk mögé állítani a népet. És végül is mi kell magának? Maga legalábbis úgy élhetne, mint egy igazi úr.”

Mindezt olyan hanyagul mondja, mintha egy kávéházban találkoztunk volna.

„Tudja, Horvat úr, az ön dolga se könnyű. Ahelyett, hogy aludna, itt kell ülnie ennél a véres asztalnál, eszegeti a hideg vacsoráját, és mindenféle alakokkal bajlódik.”

„Hagyja csak, Krleža úr, legalább itt, a börtönben hagyja ezt a kommunista propagandát! Az én munkám jól meg van fizetve. Négy-ezer dinár a fizetésem, ezenfölül még éjszakai felügyelője vagyok né-hány lokálnak, és ott is kapok még hármat. Tehát összesen hétezer. Ez pedig nem kevés!”

„Tudom, Horvat úr, nem kevés, de míg ön Zágrábban tölti a nyarat, és átvirrasztja az éjszakákat a börtöntöltelékekkel, addig azok, akiknek dolgozik, Dubrovnikban nyaralnak, Abbáziában vagy a Bledi-tavon.”

„Már megint ez a kommunista propaganda! Hagyja abba, kérem szé-

pen! Inkább beszéljen csak nekem arról, mi vitte önt a kommunista vizekre, és mi tartja ott..."

Úgy két óra felé, amikor a kihallgatás véget ért, és az őr vezetett vissza a cellába, az egyik irodából kilép egy ismert, zágrábi újságíró. Ahogy megpillantott, hirtelen összeresztett:

„Krlleža kolléga, mit keres ön itt?”

„Hogy én mit keresek itt, az tudvalevő, én börtönben vagyok. De hogy maga mit keres itt, azt nem tudni! Azaz már réges-rég tudjuk, hogy milyen ügyleteket bonyolít le ezzel a házzal.”

Később, a háború után eljött hozzám ez az újságíró, hogy írjam alá, miszerint ő baloldali volt. Nem azt mondtam neki, amit mondanom kellett volna, hanem csak ennyit: „Nincs tudomásom arról, hogy baloldali lett volna.”

Doktor Löwyre kommunista agitáció miatt kiszabtak néhány évi börtönbüntetést, és mind le is töltötte, engem meg, aki százszorta többet mondtam, és azt alá is írtam, szabadon engedtek. Íme, erre mondják, hogy emberi sors.

Ebéd közben asztalunkhoz lép egy fiatal szakács, hatalmas sapkával a fején, hogy üdvözlölje Krlležát:

„Megtiszteltetés számomra, Miroslav úr, hogy ma én készíthetem önnek az ebédet.”

„Semmi okod sincs rá, hogy megtisztelve érezd magad, de az ebéd nem volt rossz.”

„A palacsinta a specialitásom, sütnék önnek, ha parancsol.”

„De én ma nem ennék palacsintát.”

„Tegeye meg a kedvemért!”

„No menj, fiam, süsd a palacsintát!”

A szakács elmegy, Krlleža pedig magyarázza:

— Mondják nálunk úgy is, hogy *palacinci*, de helyesen *palacinka*. A *palacinka* nőnemű, a *palacinci* a hímnem többes száma. A szót mi a magyar *palacsintából* vettük át, ők pedig a latin *placentából*, ami közönséges lepényt és méhlepényt jelent.

Mint mondják, a *palatschiinke* szó először egy bécsi színpadon hangzott el 1866-ban, egy komédiaíró szövegében. Azóta van használatban az osztrák császárság területén, de sehol másutt. Franciaul *crêpe*-nek mondják, angolul *pancake*-nek.

Franciaországban palacsintát, azaz *crêpe*-et csupán szent Katalin napján ettek, soha előtte és soha utána. Olyan hajadonok sütötték, akik elmúltak húszévesek, és még nem mentek férjhez. Azért sütötték a palacsintát, hogy a következő évnek ugyaneddig az ünnepéig ők is férjhez menjenek. Ez egy régi néphagyomány...

Ha már gondolatban Franciaországban járok, eszembe jut 1932-es párizsi tartózkodásom. Egy nap összeakadtam Svetozar Pribičevićtel, aki följánlotta, hogy menjek el vele egy barátjához ebédre. Tulajdonkép-

pen Vladimir Radićról volt szó, Stipica Radić fiáról, aki az apja ellen elkövetett merénylet elleni tiltakozása jeléül emigrációban élt Párizsban.

Elfogadtam a meghívást. A külvárosba hajtottunk, fölkapattunk a harmadik emeletre, és egy nagyon szerény lakásban találtuk magunkat. Az asszony háziköntösben, Vladimir papucsban, a falon Stjepan Radić újságból kivágott képe, négy rajszöggel föltűzve, fölé odaszögezve a horvát háromszínű lobogó.

„Miért orrolt maga mindig az apámra?” — kérdezi tőlem Vladimir.

„Nem orroltam én rá, barátom, hanem örökösen az idegeimre ment.”

Így beszélgettünk Párizsról és az országban uralkodó állapotokról, amíg nem jött az ebéd. És mit gondol, mit tálaltak föl? Egymillió dinárt adok, ha eltalálja!

— Puliszkát!

— Akkor ezt már meséltem magának!

— Még nem mesélte, de ezt akkora megbotránkozással mondta, hogy arra gondoltam: csak fölmelegített töpörtyű vagy puliszka lehetett.

— Igen, puliszkagaluskát ettünk, rá bort ittunk, majd szépen elváltunk.

— Válaszolt-e valaha önnek Stipica Radić azokra a cikkeire, amelyeket róla írt?

— Nem, számára én közönséges senkiházi voltam, és mi dolga lett volna vitázni egy senkiházival. A belgrádi királyi országgyűlésben 1928-ban ellene elkövetett merénylet után egy ideig még életben volt.

— Eszméleténél volt?

— Eszméleténél volt, hogyne. Sándor királynak még kezét csókolt. Vagyis a saját gyilkosának csókolt kezét!

— Igaz ez?

— Miért ne lenne igaz? Meglátogatta a király, és miközben az ágya mellett állt, Stipica megindultságában kezét csókolt neki. Noha a halálát nem vártam, ami őt illeti, az már minden határon túlment, az mind végtelen ostobaság volt, így meg is érett arra, hogy elmenjen.

1977. IV. 3.

Krleža a Dijalog folyóiratba harmincoldalnyi kéziratot adott nekem Jan Wierzbickitől.

Wierzbicki monográfiát írt Krležáról; az Őreg azt mondja, hogy erről a monográfiáról nálunk egy árva szót sem szólt senki.

— Mindig azon gondolkozom — folytatja —, hogy énutánam ki lesz képes eligazodni ebben a kéziratrengetegben. Tegnap ráakadtam egy nyolcvanoldalas ifjúkori kéziratomra, amelyről azt hittem, hogy elégettem.

— Ma milyen véleménnyel van róla?

— Nem rossz. Oscar Wilde stílusában van megírva. El kellene mondanom magának egyszer egy-két dolgot ezzel a kézirattal kapcsolatban. Nehezemre esik megírni. A napokban ismét a kezem ügyébe került a Dubrovnikról szóló írásom. Olyan ostobaságokról beszéltem benne, amilyeneket az ember egyfajta hagyomány vonalán megenged magának, és néhány dubrovnikai akkor szörnyen megnehezített rám, irkáltak nekem, és nyilvánosan tiltakoztak. Ez is egyik oka volt annak, hogy olyan sokáig nem mentem oda le...

Ráakadtam Gerhardt Gesemann-nak egy 1938-as levelére is.

— Ki volt Gesemann?

— Neves német szlavista, a germanisztikai tanszéket vezette a belgrádi egyetemen, Münchenben pedig a szlavisztikai tanszéket. Rendkívül művelt volt, és sokáig garázdálkodott a belgrádi egyetemen. 1945-ben Belgrádban jártamban találkoztam vele az utcán, és nem győztem csodálkozni, hogyhogy ő itt szabadon sétálhat, hisz a megszállás idején a német adminisztrációs gépezet szolgálatában állt.

Kérdem a társaságomban levő barátaimtól:

„Mit keres itt Gesemann?”

„Hogyhogy mit keres?”

„Mi keresnivalója van neki Belgrádban, és hogyhogy nem vonta le a konzekvenciákat?”

„Már miért kellene levonnia a konzekvenciákat, hiszen szerb apósa van?”

„Nekem is szerb apósom van, de csak ezért még senki sem vett oltalmába.”

Erre mindannyian jót nevettek, és később viccként mesélgették az esetet.

1977. IV. 10.

— 1915 húsvétján esett fogságba jó barátom, Milutin Stipetić. Osztrák—magyar katonaként Oroszországnak arra a vidékére vetődött, ahol a Dnyeszter folyó alig észrevehetően halad előre, nagy kanyarokat írva le közben. Zászlóaljparancsnok barátomnak egy ilyen kanyarulatban volt a hadállása. Az oroszok átvágtak a folyókatlanon, és a hátába kerültek. Stipetić éppen a fűben ült, amikor egyszer csak meglepetészerűen rákiáltott egy orosz katona, szuronyt szegezve:

„Add meg magad!”

Milutin fölugrott, és mintha készült volna erre a pillanatra, mindkét kezét a magasba emelve fölkiáltott:

„Hrisztosz vaszkresze!”

A katona teljesen megzavarodva eldobta a puskát, két karjával átölelte Stipetićet, és így válaszolt:

„Vaisztinu vaszkresze! A vi pravoszlavni?”

„Da, ja pravoszlavni.”

És az orosz elvezette őt az alakulatóhoz. Megkínálták vodkával, megünnepelték a húsvétot, és úgyszólván hímes tojásként bántak vele, amikor elvezették a fogolytáborba. Nos hát, ilyen a sors.

Ha már a hadifoglyokról beszélünk, eszembe jutott egy belgrádi eset is.

1946 januárjában történt. Gépkocsin Titóhoz mentem ebédre. A Knez Mihailo utcán haladok előre. Hideg van, ropog a hó a lábak alatt. Beérünk, majd elhagyunk egy német hadifogoly-alakulatot. A foglyok vállán lapát, romeltakarításból jönnek valahonnan. Legnagyobb részük ingben van. Úgyszólván mindannyian félig-meddig mezítlábásak. Az embert borzongás fogta el. De fegyelmezett sorokban haladtak, és egy német indulót énekeltek. Megkértem, hogy álljunk meg. Iszonyatos látvány volt. Amint ebédhez ültünk, elmeséltem mindezt a maga borzalmasságában Titónak. Ebéd után fölállt, fogta a telefont, és fölhívott egy tábornokot. Tito szinte mennydörgött a telefonba, és megparancsolta, hogy a hadifoglyokkal a legemberségesebben bánjanak.

Az Oslobođenjében megjelent Krleža írása Vilim Svečnjakról. Ugyanakkor a Borba is átvette a cikket. Svečnjakot helyezve a figyelem középpontjába, Krleža magáról is vall és az akkori ellenségeivel való összetűzéseiről...

„... Vilim Svečnjak retrospektív tárlata tehát úgy kezdődik, mint egy sírkerti séta. Valóban, itt az elején nyugszanak a Föld rég feledett napjai, amikor a *Dráva menti motívumok*hoz írott jobboldali, igen éppen ellenforradalmilag kompromittált *Előszó*m elleni lázadásban ez a csoport fölbomlott. Kikelték magukból az igazhitű harkoviak a Krsto Hegedušić baloldali festészeti és politikai elkötelezettségű művészetét ünneplő dicshimnuszom idealista pestise és kolerája ellen, és tiltakozásuk jeléül elpártolva, Ivan Meštrovićtyal az élükön, Megszabadító Első Péter király emlékművének védőszárnyai alatt húzták meg magukat...

... Azt, amit naponta úgy reklámoznak előttünk, mint világvárosi festészetet, nem más, mint idegen stílusok kicsinyesen pepecselő majmolása, mint a számos, évszázadokon át egymástól elvágott kultúra hüvelyezése, idegen sablonok és filozófémák, manírok, és hagyományok másolása, az összelopkodott minták szemérmetlen kisajátítása, és ez az egész habajdos lomtár nem más, mint biztos jele az ízlésegyensúly ideges megিংásának, amikor a »művészet« lealacsonyodik, és íme, már térdepel is az aranyborjú előtt...

... A szociális elkötelezettségű művésznek a szíve beszél, mindenekelőtt a temperamentuma, a gyermekkora — mindazokkal a lelkesedésekkel és sérülésekkel, amelyekkel a gyermeki világ az út elején tele van

—, a környezet, amelyben formálódott, természetesen, majd a képzelet, amely lázad minden ellen, ami szorongatja és béklyózza...”

— Ezt el kellett mondanom, mert a Föld, amely a polgári festésmóddal szembeni ellenállás szervezett csoportja volt, szétesett abban a pillanatban — mint ahogy már mondtam —, amint megjelentettem a Hegedušić *Dráva menti motívumaihoz* írott *Előszót*. A Párt ragaszkodott ahhoz, hogy Krsto tagadja meg ezt az *Előszót*, ám ő erre nem volt hajlandó. Ezután Antun Augustinčićyal és Đuro Tiljakkal az élükön sokan Meštvoáctyal tartottak, Krsto pedig megmaradt a parasztjai mellett, és valahogy azokban a napokban csatlakozott hozzájuk Svečnjak is; ez elegendő ok volt arra, hogy a Párt nevében kiközösítsék.

Tegnap volt a *Vučjak* bemutatója. Krleža nem ment el. Három napal előbb jelen volt a próbán.

— Ó, uramisten — meséli Bela —, hogy milyen észrevételei nem voltak! A legapróbb részletig belekötött minden mozdulatba, minden arckifejezésbe, a hanghordozásba, a jelmezekbe, a díszletekbe, mindenbe! Roppant kellemetlen volt. Ha én ebben a darabban játszánék, elmentem volna az öltözőbe, levetkőztem volna, és azt mondtam volna: „A vizontlátásra. Én itt nem fogok játszani...”

— No, de mi rosszat mondtam nekik? Csak azt, ami nem tetszett, amiről úgy gondoltam, hogy máshogy is lehet — és kell — csinálni. Szabad legyen megjegyeznem, hogy végtére is én vagyok a szerző. Mégsem lehetek teljesen közömbös.

— Miért nem mentél el a korábbi próbákra?

— Senki sem hívott meg. Elmentem volna. Később különben közölték velem, hogy sok észrevételemet méltányolták, és a következő próba utcahosszal jobb volt annál, amelyet én láttam.

— Való igaz, hogy az első felvonás lehetne rövidebb is... A színészek jók, különösen Semka Sokolović. Förlülműhatatlan volt; erre a szerepre nem tudok elképzelni jobb színésznőt. Meg kell vallanom, hogy el vagyok ragadtatva az előadástól. Ez egy modern dráma, amely száz előadást is meg fog érní.

— A katalógusban az áll, hogy a darab önéletrajzi ihletésű — mondom.

— Az ördögbe is, miféle önéletrajzi ihletés?

— Hát félig-meddig önéletrajzinak mondható — szólok.

— Már miben? — kérdezi Krleža.

— Horvat, a fiatal újságíró, aki torkig van a várossal és a külföldi városi gondokkal, elmegy falura néptanítónak, hogy a szőlőkertekben, az erdő és a gyümölcsösök hűvösében megpihenjen, hogy megszabaduljon mindattól, ami az embert a városban szorongatja, ott pedig még rosszabb, valójában kriminális környezetbe csöppen bele.

Mindaddig, amíg nem kezdődnek el a szerelmi pletykálkodások és csel-szövények, a darab önéletrajznak tekinthető.

— De még mennyire — erősíti meg Bela. — Mindaz, amiről Krleža említést tesz és szerepeltet a cselekményben, megtörtént Duga Rijekában vagy a szomszédos falvakban.

— Mindenki azt állítja, beszéltem is erről magának, hogy a *Vučjak* Duga Rijekában íródott, ahova Belát falusi tanítónőnek helyezték. Ez nem igaz.

Az iskola, amelyet Bela kapott, be volt zárva, mert a tanító elesett a fronton. Érdekes dolog volt, amikor útban Duga Rijeka felé betértünk egy faluba, és ott megpihentünk egy öreg falusi tanítónál. Bemutatkozásomra azt kérdezte:

„Maga az az író Krleža?”

„Én.”

„Olvastam magától a *Három szimfóniát*, szavamra mondom, csak gratulálni tudok. Kolosszális...”

Úgy hittem, hogy falun majd megpihenek mindentől, de miután megérkeztem oda, rájöttem, hogy ez csak szép ábránd maradt. Duga Rijeka mindenesetre ihletője volt a *Zöld lobogónak*, amelyből a *Vučjak* keletkezett. 1923. december 30-án érte meg az ősbemutatóját. Huszonhét évvel később mutatták be ismét zágrábi színházban, és íme, tegnap este újabb huszonhét év után...

Járok színházba, meg nézem a színészeinket a televízióban is. Vanak köztük rendkívül tehetségesek, de mi legobban a parasztokat és a vidéki embereket tudjuk megjátszani. Ebben otthon érezzük magunkat! Nekünk nincs szalonszínészünk, míg, mondjuk, Párizsnak százával akad. Miért? Ezek a főiskolások, akik vidékről és faluról jönnek a városba tanulni, a szó igazi értelmében nem rendelkeznek semmilyen családi, sem városi — hogy úgy mondjuk — társasági élettel. Ezért pártfogoltam én több ízben is a legmagasabb szinten a kollégiumokat az egyetemistaotthonok helyett.

Ezeknek a fiúknak és lányoknak az idejét, akik, mondjuk, Zágrábban folytatják tanulmányaikat, nagyjából az egyetem, a menza, esetleg egy mozi és egy-egy intim élvezet tölti ki, ha sikerül beszökniük az otthonba, akkor ott, ha nem, akkor a parkban egy padon, és ez minden. Nem tudják, mi a családi élet, az illő viselkedés, egy csokor virág, ha még három szál rózsa is az, nem ismernek valami rendet, ami kiskortól kezdve jelen van a polgári családokban, mert az embernek a legminimálisabb egzisztenciális repertoáron kívül tudnia kell hogyan viselkednie, illő magatartást tanúsítania is a társaságban, ha nem akar pusztán ipari termék maradni, egyszerű iparos, a diplomájától függetlenül. Mert ezek a mi egyetemeink csak lélektelen árut gyártanak, a családi élet és a viselkedés elemi társadalmi normái nélkül, és

ez az oka annak, hogy mi legjobban a falut tudjuk megjátszani, az utcalányokat, a vidéki bugrisokat meg a kocsmai duhajokat. Ez pedig látja, már nem esztétikai, hanem szociális momentum, az igazat megvallva.

A múltkoriban láttam egy szlovén sorozatfilmet is. Ugyanaz az eset. Páratlanok, ha parasztot játszanak! Most van a Cankar-évforduló; dívatban vannak a munkái, és én is nézem őket...

— És mit mond Cankarra?

— Eltúlozzák a szerepét. Számomra egy fejjel nagyobb nála Lovro Kuhar, vagy ahogy az irodalomban számon tartják: Prežihov Voranc. Fontos párttényező is volt, egy ideig külföldön élt mint kommunista tisztségviselő.

A háború alatt elfogták, és Mauthausenba internálták. Túlélte. Ezt is a szemére vetették, mert gyanúsnak találták, hogy egyáltalán túlélhette. Tito nemrégiben pozitív értelemben többször is említést tett róla, de felügyelet alatt kellett meghalnia valahol a szülőföldjén. Regényíróként és novellistaként kétségtelenül irodalmunk élvonalában a helye.

— Miért kerülte ön a találkozást Meštrovićyal, amikor majd húsz évvel ezelőtt hazalátogatott az „ősi földre”?

— Kerülni kerültem, és ha Tito helyében lettem volna, én soha kezdet sem nyújtottam volna neki mindazok után, amit tett és amit erről az országról mondott, nemhogy még Brionira is meghívjam, és vendégül lássam. Különösen túllőtt a célon azokkal az ostobaságokkal, amiket a memoárjaiban ír. No, de Titónak valószínűleg megvolt az oka, hogy így tegyen, és ez kétségtelenül csak órá tartozik. Nyolcnapos zágrábi tartózkodása alatt Meštrović — ahogy már mondtam magának — Mate Ujevićyal többször is üzent, hogy látni szeretne. És végül is nem látott, mert azonkívül, hogy azokban a napokban nagyon el voltam foglalva, én nem akartam találkozni vele, de én mégis láttam őt, és ez egy különös eset volt.

Meštrović arra a pár napra az Esplanade-ban szállt meg. Itt-tartózkodása utolsó napján meglátogatta Ujevićet a Lexikográfiai Intézetben, és azt kérte, hogy legyen én is jelen. Találtam valami ürügyet, hogy elkerüljem a találkozást, ám este, amint a szálló teraszán ülök, egyszer csak fölbukkan Meštrović Mate kíséretében. Egyenesen felém tart, de nem rám néz. Maténak diszkrétan jeleztem, hogy nem kívánom üdvözlölni, így ő elhaladt mellettem anélkül, hogy észrevett volna.

Amikor Jugoszláviából hazafelé tartott Amerikába, és áthaladt Párizson, a legsötétebb nyilatkozatot tette egyes embereinkről, ismert politikai személyiségeinkről. Odáig merészkedett, hogy azt állítsa, miszerint Tito azt panaszolta neki, hogy nem tudhatja a maga kezében a hatalmat, és valahogy még csak lesz, amíg ő él, de nagyon fél attól, hogy mi lesz, ha ő elmegy. Ilyen nyilatkozatot csak olyasvalaki tehet,

aki nem gondolkodik logikusan, mert milyen államfő lenne az, aki ily módon siránkozna, és senki másnak, mint éppen Ivan Meštrovićnak.

Mindennek ellenére Meštrović művészetét nagyra tartom, de erről már beszéltem magának.

1977. XI. 12.

— Fáradtnak érzi-e magát? — kérdem.

— Nem, noha rosszul alszom. Szundítok egy-két órát, és fölébreddek pihenten, mintha nagyon sokat aludtam volna. Akkor olvasok, általában hajnalig, majd ismét alszom egy kicsit. De mit lehet tenni, azon a másik világon majd jobb lesz.

— Talán csak nem azt akarja mondani, hogy most hisz a másvilágban?

— A bibliai világban természetesen nem hiszek, de hogy vannak más világok, az szilárd meggyőződés. Ezen a mi Napunkon és Naprendszerünkön kívül még számtalan naprendszer létezik, és ahol csak egy csöpp víz akadt, ott megszületett az élet is.

Előttünk az asztalon egy levél Budapestről. Megakad a tekintetem a bélyegen.

— Mi érdekli?

— A bélyeg.

— A bélyeg rossz, a levelet pedig tegnap kaptam abból az alkalomból, hogy száz éve született Ady Endre, az a költő, akit életem elején megszerettem. Amennyire én tudom, az egyetlen nekrológ, amely róla Magyarországon kívül megjelent, az enyém volt. Írtam még néhányszor a költészetéről. Most arra kérnek, hogy a centenáriumi alkalmából adjak írást az irodalmi folyóiratukba. Negyven év után újra elolvastam magyarul Ady verseit, és időben ennyire távolról mindez most máshogy fest előttem. Ha válogatnom kellene, mindössze öt verset vennék föl, a többi számomra halott lenne.

— Nálunk szimpoziont rendeznek Dobriša Cesarić költészetéről, születésének hetvenötödik évfordulója alkalmából.

— Nem tudom, minek a szimpózium, hisz Cesarić végül is nem sokat mondott. Egy válogatásra való vers, amelyek jók és fennmaradhatnak, ez minden. Megint láttam magát a televízióban tegnap egy temetésen.

— Igen, egy barátom halt meg, az újságíró Mirko Bilić. Viszonylag fiatal ember volt, sok volt a barátja.

— Amikor Bela anyja meghalt, Bela szervezett meg mindent a temetés körül. Amikor elment fizetni a temetkezési vállalatba, így szólt hozzá a vállalat igazgatója:

„Nos, kegyelmes asszonyom, úgy hiszem, minden ragyogóan sikerült.”

„Mi sikerült ragyogóan?” — kérdezte Bela.

„Ragyogó volt minden, ami a kegyed édesanyjának halálát illeti, gondolom, hogy nagyon meg van elégedve.”

„Miért lennék megelégedve az édesanyám halálával?”

„Hát csak azért, kegyelmes asszonyom, amiért olyan jól elrendeztük. Mert, tetszik tudni, megtörténhetnek itt mindenféle dolgok. Megecsik, hogy kicsi a koporsó, és a halott alig fér bele, vagy kilóg a lába. Megtörténik, hogy útközben, míg cipelik, kiesik a koporsóból, megtörténik, hogy kettétörik a koporsó, hogy a sír tele van vízzel a temetés idején, vagy hogy összecserélik a halottat. Kinyitja kegyed a halottasházban a koporsót, és látja, hogy az ott nem a kegyed édesanyja. On tehát szerencsésnek mondhatja magát, és minden oka megvan arra, hogy nagyon elégedett legyen . . .”

Nos hát, így van ez a temetésekkel.

TURI Gábor fordítása

Enes Čengić: S Krležom iz dana u dan (Krležával napról napra) című négykötetes műve (1985) a Krleža-irodalom egyik legnagyobb nyeresége, annál is inkább, mert Čengić társszerzője Miroslav Krleža volt. Čengić 1956 decemberének elején beszélt telefonon Krležával, s ezzel kezdődnek naplójeljegyzései is, amelyekből ez a négykötetes napló-kiadvány végül elkészült. Válogatásunk Čengić művének első két, Balade o životu koji teče (Ballada a folyó életről) és a Trubač u pustinja duha (Kürtös a szellem sivatagában) című kötetéből való. Az első az 1956—1975, a második az 1975—1977 közötti időszakot öleli fel. A Híd egyik következő számában Čengić művének másik két kötetéből közöl majd részleteket. A szövegválogatás Bori Imre munkája volt.

